

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İKRİME el-BERBERÎ VE TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebrar USTA

Düzce

Eylül, 2021

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İKRİME el-BERBERÎ VE TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebrar USTA

Danışman: Prof. Dr. İsmail KARAGÖZ

Düzce

Eylül, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
ÖZET	4
ABSTRACT	5
KISALTMALAR	6

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	7
2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlandırılması.....	8
3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	9

BİRİNCİ BÖLÜM

İKRİME ÖNCESİ VE İKRİME DÖNEMİ TEFSİR FAALİYETLERİ

1. HZ. PEYGAMBER VE SAHÂBE DÖNEMİNDE TEFSİR.....	14
2. TÂBÎİN DÖNEMİNDE TEFSİR	19
3. TÂBÎİN DÖNEMİNDE TEFSİR MEDRESELERİ VE MÜFESSİR TÂBÎİLER	21
3.1. Medine Medresesi	23
3.2. Kûfe Medresesi.....	24
3.3. Mekke Medresesi.....	26
3.3.1. Medresenin Genel Özellikleri	29
3.3.2. Medresesinin Kurucusu Abdullah b. Abbas	31
3.3.3. Medresenin Yetiştirdiği Meşhur Âlimler.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

İKRİME EL-BERBERİ'NİN HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ

1. İKRİME EL-BERBERİ'NİN HAYATI	37
1.1. Doğumu, Adı, Künyesi ve Nesebi	37
1.2. Kişiliği ve Ahlâkı	38
1.3. İlim Hayatı ve Seyahatleri	40
1.4. Vefatı	42
2. İKRİME EL-BERBERİ'NİN İLMİ KİŞİLİĞİ	43

2.1. İlmî Konumu	43
2.2. Hocaları	45
2.3. Öğrencileri.....	46
2.4. İkrime el-Berberî'ye Yöneltilen İthamlar ve Bu İthamlara Karşı Kendini Savunması	47
2.5. Hadis İlmindeki Yeri	55
2.6. Fıkıh İlmindeki Yeri	58
2.7. Eserleri.....	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKRİME EL-BERBERİ'NİN TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ VE ÖNE ÇIKAN TEFSİR YORUMLARI

KUR'ÂN-I KERİM'İ TEFSİR METODU	63
1. RİVAYET YÖNÜNDEN TEFSİR METODU	63
1.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri.....	64
1.2. Kur'ân'ı Sünnet ile Tefsiri	66
1.3. Kur'ân'ı Sahabe Kavli İle Tefsiri	68
2. DİRÂYET YÖNÜNDEN TEFSİR METODU	71
2.1. Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Yorumları.....	73
2.2. Kur'ân Tefsirinde Kelâmi Yorumları	78
2.3. Âyetleri Şiirle İstişâdı	80
3. KUR'ÂN İLİMLERİ YÖNÜNDEN TEFSİR METODU	83
3.1. Muhkem ve Müteşâbih Âyetleri Tefsir Etmesi.....	84
3.2. Hurûf-ı Mukattaa'yı Tefsir Etmesi	87
3.3. Garip Kelimeleri Tefsir Etmesi.....	88
3.4. Mübhem Lafızları Beyan Etmesi	90
3.5. Nâsîh-Mensûh Meselesindeki Tutumu	95
3.6. Ayetlerin Tefsirinde Esbâbü'n-Nüzûlden Yararlanması	97
SONUÇ	103
KAYNAKÇA.....	107
DİZİN.....	120

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Bizleri yokken var eden, peygamberleri vasıtasıyla varlığından haberdar eden ve Kur'ân-ı Kerîm'i bizlere bahşeden yüce Allah'a sonsuz hamd ve senâ olsun. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa'ya salât ve selâm olsun.

“*İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri*” adını taşıyan bu çalışmada, tabiîn dönemi tefsir faaliyetleri konusunda önemli yer tutan, tefsir ilmine farklı yorumlar kazandırmış ve kendisinden sonra gelen müfessirler üzerinde derin bir iz bırakmış olan İkrime el-Berberî'nin (ö. 105/723) hayatı, ilmi kişiliği ve ilmî kaynaklarda kendisine isnat edilen tefsir rivayetleri incelenerek onun tefsir anlayışı ve tefsir ilmine katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu vesileyle öncelikle tez çalışmam süresince yoğun mesaisine rağmen kıymetli fikir ve önerileriyle çalışmanın içerik ve biçim yönünden olgunlaşmasına katkı sunan değerli danışman hocam Prof. Dr. İsmail KARAGÖZ'e teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bu çalışmayı hazırlarken manevî yardımlarını ve desteklerini esirgeme-yen aileme ve bilhassa eşim Hasan USTA'ya teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın tefsir alanında çalışma yapacak araştırmacılara faydalı olmasını ve bir nebze de olsa katkı sunmasını temenni ederim.

Gayret bizden, takdir ve başarı yüce Allah'tandır.

Ebrar USTA

Düzce, 2021

ÖZET

İKRİME EL-BERBERÎ VE TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

USTA, Ebrar

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail KARAGÖZ

Eylül 2021, 123 sayfa

Yüce Allah, insanlığa son kez göndermiş olduğu ilahî vahyi bundan yaklaşık on dört asır önce son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.s.) göndermiş ve gönderdiği bu vahyi muhataplarına açıklama görevini de yine ona vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.), bu görevi üstlenmiş ve farklı vesilelerle ilahî mesajı muhataplarına tebliğ ve tefsir etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatıyla bu görev sahabe tarafından üstlenilmiş ve genişletilerek sürdürülmüştür. Sahabeden sonra gelen nesil olan tabiîn nesli, kendilerine intikal eden bu tefsir mirasına sahip çıkarak bu alanda kıymetli şahsiyetler yetiştirmiştir ki bunlardan biri de İkrime el-Berberî'dir. Hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde de söz sahibi olan İkrime el-Berberî tabiîn dönemi tefsir faaliyetleri bakımından önemli bir yere sahiptir. Kaynaklarda İkrime el-Berberî'ye ait bir tefsir kitabından söz edilmiş olsa da bu eser elimizde mevcut değildir. Ancak onun tefsire ilişkin rivayetleri klasik tefsir kaynaklarında çokça yer almaktadır. Bu çalışmada müfessirimiz hakkında bilgi veren tabakat kitapları ile rivayet ve dirayet tefsirlerinden istifade edilerek tabiîn dönemi âlimlerinden İkrime el-Berberî'nin tefsir anlayışı ve âyetleri tefsir ederken kullandığı yöntemler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Mekke, Rivâyet, Dirâyet, Tabiîn, İkrime el-Berberî.

ABSTRACT

IKRIME al-BERBERI AND HIS PLACE IN THE SCIENCE OF TAFSIR

Ebrar USTA

Graduate School, Basic Islamic Sciences Department

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ismail KARAGOZ

September 2021, 123 pages

Almighty Allah (c.c.) sent the last divine revelation to humanity, about fourteen centuries ago, by means of the last prophet Prophet Muhammad (pbuh) and gave him the task of explaining this revelation to his interlocutors too. The Prophet (pbuh) duly assumed this duty, conveyed and interpreted the divine message to his interlocutors on different occasions. With the death of the Prophet (pbuh), this duty was undertaken by the Companions and continued by expanding it. The Tabioun generation that came after the Companions took over of this tafsir heritage that was passed on to them and raised valuable personalities in this field, one of them is Ikrim al-Berberi. The period of Ikrim al-Berberi Tabioun, who also has a say in the sciences of hadith, fiqh and recitation, has an important place in terms of tafsir activities. Although a tafsir book belonging to Ikrim al-Berberi is mentioned in the sources, this work has not in our hands. Nevertheless, his narrations about tafsir are widely available in classical tafsir sources. In this study, the understanding of tafsir of Ikrim al-Berberi, one of the scholars of the Tabioun period, and the methods he used while interpreting the verses, were revealed by making use of the works of the pristine type and various sources of traditional and rational that give information about our tafsir scholar.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Mecca, Riwaya, Diraya, Tabiin, Ikrim al-Berberi.

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin/İbn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahü anh
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi
ŞÜİFD	: Şırnak Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
t.y.	: Basım tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

İlahî kitapların sonuncusu olan Kur'ân-ı Kerim insanlara şifa, öğüt, rehber ve rahmet olarak gönderilmiştir.¹ Kur'ân'ın amacı insanlığı hidayet yoluna sevk ederek onları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Ne var ki Kur'ân-ı Kerim'in bütünü içinde kendine mahsus bir kavram dünyası bulunmakta, Kur'ân'ın açıklanması da bu kavram dünyasının çözümlenmesini gerektirmektedir.² Bu durumun tabii bir sonucu olarak Kur'ân nüzûlünden itibaren günümüze kadar her daim tefsir edilmiştir.

Tefsir ilmi Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken onun anlaşılamayan âyetlerine açıklama getirmesiyle başlamış vefatından sonra da bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ya da onun tefsir konusunda kendilerinden övgüyle bahsettiği kişilerin sözlerinin doğru olarak nakledilmesi ile icra edilmeye devam etmiştir. Kur'ân tefsirinde oluşan bu silsile gitgide genişleyerek Kur'ân yorumları farklı yollarla sonraki nesillere aktarılmıştır.

Bu süreçte çeşitli şehirlerde bazı medreselerin teşekkül ettiğini görmekteyiz. Bu medreselerden tefsir ilminde en meşhur olanlarının Mekke, Medine ve Kûfe medreseleri olduğunu söyleyebiliriz.³ Tefsir ilmiyle uğraşan sahâbîlerin etrafında oluşan bu medreselerde ilim alan tâbiîler tefsir mirasını onlardan devralmışlar ve Kur'ân-ı Kerim'in doğru tefsiri vazifesini üstlenmişlerdir.

“*Tercümânü 'l-Kur'ân*”⁴ övgüsüne mazhar olan Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) başında bulunduğu Mekke medresesi tefsir tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Kendisinden sonra şekillenmiş tefsir ekollerinin çoğunu etkilemiş olan bu medrese ilk

¹ bk. Yunus, 10/57.

² Paçacı, Mehmet, “Kur'ân” *DİA*, XXVI, 398-401, Ankara, 2002.

³ Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirûn*, c. I, s. 76, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 111, Fecr Yayınları, 9.Baskı, Ankara, 2019; Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 68, Bilimsel Araştırma Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 2020.

⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü 'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, c. II, s. 366, Dâru Sâdır, 1.Baskı, Beyrut, 1968; Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. s. 93, Semerkand Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2018.

tefsir yönelişlerinin de temel kaynağı olmuştur. Bugün elimizde bulunan rivâyet tefsirlerinde bu medresenin müfessirlerine ait çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Birçok talebe yetiştirmiş Mekke medresesinde bilhassa tefsir konusunda şöhret kazanmış bazı âlimler vardır. Bunlardan biri de çalışmamıza konu olan Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî'dir. (ö. 105/723) İkrime el-Berberî, zaman zaman kendi yorumlarını da katarak Kur'ân âyetlerini tefsir etmiştir. Onun tefsire dair bu yorumları tefsir kitaplarında yer almış, kimi görüşleri de eleştiriye maruz kalmıştır. Çalışmamızda bu eleştirilere de bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlandırılması

Yaptığımız araştırmalar neticesinde çalışmamıza konu olan tabiîn müfessirlerinden İkrime el-Berberî hakkında müfessirliğinin yanında farklı yönleriyle ilgili de Türkçe olarak yazılmış herhangi bir yüksek lisans veya doktora düzeyinde bir inceleme rastlamadık. Ancak İkrime el-Berberî (ö. 105/723) hakkında herhangi bir tez çalışması bulunmamakla birlikte birkaç bilimsel makale ve müstakil eserlerde bazı bölümlere rastladık. Bu sınırlı çalışmaların İkrime el-Berberî'nin tefsir ilmindeki yerini tanıtmaya açısından yetersiz kaldığı kanaatindeyiz. Bu nedenle İkrime el-Berberî'nin tefsirdeki rolünü öğrenmek, çalışmamızı cazip hale getirmiştir. İşte bu düşünceden hareketle bir müfessir olarak İkrime'yi inceleme lüzumu hissederek çalışmamızı "*İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri*" olarak belirledik.

Burada şunu belirtmek gerekir ki, İkrime el-Berberî (ö. 105/723) hocası Abdullah b. Abbas'dan (ö. 68/687-88) Kur'ân, hadis ve diğer İslâmî ilimleri öğrenmiş⁵ ve bu ilimlerde önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak biz bu çalışmamızı sadece İkrime el-Berberî'nin tefsirciliği ile sınırlı tuttuk. Onun müfessirliğini farklı açılardan ele aldık. Başka başka tefsir kaynaklarında dağınık halde bulunan yorumlarını bir araya getirerek bu yorumlarla onun tefsir ilmindeki yerini tespit etmeyi amaçladık.

Öte yandan tefsir kitaplarında çokca yorumu bulunan İkrime el-Berberî'nin araştırmamıza konu teşkil edecek söz konusu bütün yorumlarını ele almak çalışmamızın hacmini fazlasıyla arttıracığından, biz bu yorumlar arasından daha çok ön plana çıkanlara yer vererek araştırmamızı bu şekilde sınırlandırmaya çalıştık.

⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 349.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamız biri giriş kısmı olmak üzere toplamda üç ana bölümden müteşekkildir.

Giriş bölümü olan bu bölümde önce araştırmanın konusu, amacı ve önemi ile kapsamı ve sınırlandırılmasına yer verilmiş, ardından çalışmanın yöntemi ve kaynakları hakkında bilgilendirme yapılmıştır.

“*İkrime Öncesi ve İkrime Dönemi Tefsir Faaliyetleri*” adını verdiğimiz **birinci bölümde** Kur’ân-ı Kerim’in tefsir süreci üzerinde durularak “Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi”, “sahabe dönemi” ve “tabiîn dönemi” tefsir çalışmaları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ardından tabiîn döneminde oluşmuş tefsir medreselerine değinilerek, talebeleri arasında İkrime el-Berberî’nin de bulunduğu Mekke tefsir medresesinin özelliklerine değinilmiştir. Medresenin kurucusu Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve yetiştirdiği bazı meşhur âlimlerin kısaca hayat hikâyelerine değinilerek bölümün sonunda İkrime el-Berberî’nin, Abdullah b. Abbas’ın öğrencileri arasındaki konumu ele alınmış ve bu suretle medresenin temel yapısına ışık tutularak İkrime el-Berberî’nin tefsir metodu ve ilmî değerlendirmelerinin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

İkinci bölümde İkrime el-Berberî’nin (ö. 105/723) nesebi, doğumu, karakteri, ilmî seyahatleri ve vefatı hakkında bilgi verilerek kendisi daha yakından tanıtılmaya çalışılmıştır. Yine ilmî kişiliğine ve bu kişiliği oluşturmuş hocalarına, yetiştirdiği meşhur öğrencilerine de bu bölümde yer verilmiş, hakkında yapılan ithamlar ve haricilik suçlamalarına değinilmiştir. Bölüm sonunda tefsir ilmi dışında diğer İslâmî ilimlerde de söz sahibi olan İkrime el-Berberî’nin (ö. 105/723) bu ilimlerdeki yeri hususunda da kısaca bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın bu ikinci bölümünü hazırlarken daha çok tabakat ve tarih kitaplarından istifade ettik. İkrime el-Berberî’nin hayatı ve ilmi kişiliğini tanıttığımız bu bölümde birçok kaynaktan yararlanmakla birlikte istifade ettiğimiz başlıca kaynaklar şunlar olmuştur:

- 1) İbn Sa’d (ö. 230/844), “*et-Tabakâtü’l-Kübrâ*”,
- 2) et-Taberî (ö. 310/923), “*Tarihu’t-Taberî*”,
- 3) Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038), “*Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*”,
- 4) Mizzî (ö. 742/1341), “*Tehzîbu’l-Kemâl fi Esmâi’r-Ricâl*”,

- 5) ez-Zehebî (ö. 748/1348), “*Tezkiretü’l-Huffâz*” ve “*Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*”,
- 6) İbn Kesîr (ö. 774/1373), “*el-Bidâye ve’n-Nihâye*”,
- 7) ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), “*el-Burhân fî Ulûmi’l-Kurân*”,
- 8) İbn Hacer (ö. 852/1449), “*Tehzîbu’t-Tehzîb*”.

Üçüncü bölümde araştırmamızın asıl konusunu teşkil eden İkrime el-Berberî’nin tefsir ilmindeki yeri ve tefsir yaparken kullandığı metodu ele alınmış ve Kur’ân âyetlerini tefsir ederken izlediği yöntem rivâyet, dirâyet ve Kur’ân ilimleri açısından tespit edilerek yaptığı özgün yorumlara yer verilmiştir.

Bazen aynı ayetin tefsiriyle ilgili farklı kaynaklarda, hatta zaman zaman aynı kaynak eserin içinde bile kendisine isnad edilen farklı yorumların yer aldığı rivayetlerle de karşılaşmaktayız. Bundan dolayı, tefsir ilminin bu önemli siması hakkında sağlıklı bir yorum yapabilmek için mümkün olduğunca, ilgili bütün kaynakları gözden geçirip, bütüncül bir yaklaşımla, onun tefsir görüşlerini değerlendirmeye tabi tutmamız gerekmektedir. Biz de bu hususu dikkate alarak, mevcut rivayet farklılıklarını da göstermeye çalıştık.

İkrime el-Berberî’ye ait rivayetlerin tespiti için, öncelikle rivayet tefsiri kitaplarından olmak üzere dirayet tefsirlerinden de istifade etmeye çalıştık. Bu eserlerden en fazla istifade ettiklerimizi şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) et-Taberî (ö. 310/923), “*Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*”,
- 2) İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*”,
- 3) es-Sa’lebî (ö. 427/1035), “*el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*”,
- 4) İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), “*Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*”,
- 5) el-Kurtubî, (ö. 671/1273), “*el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*”,
- 6) Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), “*el-Bahru’l-Muhîr*”,
- 7) İbn Kesîr (ö. 774/1373), “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*”,
- 8) es-Suyûtî (ö. 911/1505), “*ed-Dürrü’l-Mensûr*”.

İncelediğimiz bu tefsir kitaplarında karşılaştığımız rivayetlerden araştırmamıza konu olabilecek bütün rivayetleri değerlendirmeye tabi tutmak çalışmamızın hacmini oldukça fazla arttıracığından, daha çok ön plana çıkan rivayetlere yer vermeye çalıştık. Ayrıca çalışmamız içerisinde ele aldığımız âyetleri, kapsamlı bir biçimde

açıklamaktan ziyade, çalışmamızın konusunu oluşturan İkrime el-Berberî'nin görüşlerine öncelik verdik.

Yine çalışmamız içerisinde ele aldığımız ayetlerin meâlleriyle beraber Arapça metinlerine de yer vermeye özen gösterdik. Âyetlerin meallendirilmesini ise danışman hocam Prof. Dr. İsmail Karagöz tarafından hazırlanan "*Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri, Açıklamalı ve Kırık Meâli*" isimli çalışmasını dikkate alarak yapmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKRİME ÖNCESİ VE İKRİME DÖNEMİ TEFSİR FAALİYETLERİ

1. HZ. PEYGAMBER VE SAHÂBE DÖNEMİNDE TEFSİR

İndirildiği günden bu yana bütün Müslümanlar tarafından Kur'ân'ı anlamak üzerine büyük gayretler sarf edilmiş, ancak bu gayretlerin neticesinde Kur'ân'ın tek bir anlayışta birleşmesi söz konusu olmamıştır.

Her insanın yetiştiği ortam, bilgi düzeyi, anlayış biçimi, kapasitesi gibi özellikleri farklı olduğundan ki, bir mesele üzerindeki çıkarımları da başka başkadır. Yaşanılan devir, alınan eğitim, sosyal şartlar ve çevre gibi daha birçok durum insanoğlunun düşünce ikliminde değişimlere sebebiyet vermiştir. Bu değişiklikler neticesinde de tüm insanlığa indirilmiş olan Kur'ân-ı Kerim'in farklı yorumları söz konusu olmuştur ve olacaktır.

Bu sebeple çalışmamızda ele alacağımız tabiîn müfessirlerinden İkrime el-Berberî'nin tefsir anlayışını daha net anlayabilmemiz için gerek kendisinden önceki Hz. Peygamber ve sahâbe dönemini, gerekse kendinin de dâhil olduğu tabiîn dönemini kısaca ele almayı uygun bulduk. Bu şekilde İkrime el-Berberî'ye gelene kadar tefsir ilminde ne gibi gelişmeler kaydedilmiş olduğunu anlamaya çalışacak ve İkrime'nin yetiştiği tabiîn dönemine gelindiğinde, onun tefsir anlayışını oluşturan ilmî, sosyal ve siyasi ortamı analiz ederek onun tefsir anlayışını daha tutarlı bir biçimde ele alabileceğimizi umuyoruz.

Hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerim'i insanlar arasında en iyi bilen ve onu en doğru tefsir edecek olan Hz. Peygamber'dir. Esasında bu, onun peygamberlik görevinin de bir parçasıdır. ⁶ Nitekim âyette şöyle buyurulmaktadır. “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”⁷ Yine açıklama görevine istinaden “Biz sana Kur'ân'ı indirdik ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatsın ve insanlar da iyice düşünsünler.”⁸ buyurulmaktadır. Bu minvalde başka âyetlerin de zikredilmesi mümkündür. Örneğin “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik

⁶ bk. en-Nahl, 16/44; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, 54, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2013.

⁷ el-Mâide, 5/67.

⁸ en-Nahl, 16/44.

ki, onlara iyice açıklasın. Allah dilediğini sapıklıkta bırakır, dilediğini de doğru yola iletir. O çok güçlü ve her işinde galip, hüküm ve hikmet sahibi, her işi, her emir ve yasağı çok hikmetli olmandır.”⁹

Bu doğrultudaki âyetlerin vurguladığı husus düşünüldüğünde Kur’ân’ı tebliğ vazifesi verilmiş Hz. Peygamber’in (s.a.s.), bu görevi yerine getirmemesi veya bu konuda yetersiz kalması düşünülemez. Zira bir vazifeyi üstlenen kişi, bu vazifenin yükümlülüklerini de üstlenmiştir. Aksi durumda vazifeyi icra etmiş sayılamaz. Bu yüzden Kur’ân’ın anlaşılmayan her âyetini insanlara açıklaması, ihtiyaç halinde de fiilen göstermesi gereklidir.¹⁰ Ancak bu şekilde insanlar kendilerine indirilen vahyin ne olduğunu ve nasıl uygulanabilir olduğunu idrak edecek ve fiiliyata geçirebileceklerdir. Vahyin amacı da zaten budur.

Yüce Allah, Kur’ân’ı ilk muhatapları olan Arap toplumuna, onların anlayabilmeleri için kendi dilleri olan Arapça olarak indirmiştir.¹¹ Aslında ilk Peygamber Hz. Âdem’den itibaren yüce Allah, elçileri vâsıtasıyla kullarına, anlayabilecekleri dille hitap etmiş ve her peygamberi muhatap olacağı milletin diliyle göndermiş, kitaplarını da yine onların diliyle indirmiştir.¹²

Kur’ân’ın Arapça olarak indirilmesi, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahabenin Kur’ân’ın tamamını hiç açıklama gerektirmeden anlayabilmeleri için yeterli olmamıştır.¹³ Zira “*Ey Peygamberim! Kur’ân nazil olurken acele ederek dilini oynatma. Çünkü Kur’ân’ın toplanması ve okutulması bize aittir. Biz okuduk mu, o vakit onun okunmasını takip et. Sonra onu sana açıklamakta yine bize aittir*”¹⁴ âyetinden anlaşılacağı gibi yüce Allah âyetlerin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) açıklandığını ifade eder. Bu da

⁹ İbrâhîm, 14/4.

¹⁰ Erul, Bünyamin, *Yaşayan Kur’ân Hz. Peygamber*, IX Kur’ân Sempozyumu Kur’ân’da Ahlâkî Değerler, s. 133-154, 14-16 Nisan 2006 Konya. Fecr Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2007.

¹¹ Yusuf, 12/1,2; eş-Şu’arâ, 26/193-195; el-Fussilet, 41/3.

¹² Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I-IV, c. IV, s. 195, Mısır Milli Kütüphane Heyeti, Mısır, 1974; Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kurân*, I-IV, c. I, s. 14, Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1957.

¹³ Birışık, Abdülhamit, “*Tefsir*” DİA, XL, 281-290, İstanbul, 2011.

¹⁴ el-Kiyâme, 75/16-19.

gösteriyor ki Rasûlüllah'ın (s.a.s.) Kur'ân'ı tam manasıyla anlayabilmesi için konuştuğu dil olan Arapçadan başka ilm-i mevhibeye ve açıklamaya ihtiyacı vardır.

Ayrıca Allah Rasûlü'nün Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) için yaptığı "Allah'ım, O'nu dinde fakih kıl ve Kur'ân'ın te'vilini O'na öğret."¹⁵ şeklindeki duası da yine Kur'ân'ın anlaşılmasında sadece Arapçayı bilmenin yeterli olmadığını ortaya koyar.¹⁶

Kur'ân bütün insanlara rehber olarak indirilmiştir.¹⁷ Kur'ân'ı kendine rehber edinen insan onun hükümlerine, emir ve yasaklarına riayet ederek onu uygulanır kılar. Bunu yapabilmesi için de vahyin amacını tam olarak kavraması ve nasıl uygulanacağını bilmesi icap eder. Ne var ki Kur'ân'ın getirdiği hükümlerin mücmel, mübhem, müşkil ve muhtasar olanları vardır. Bu gibi kapalı hükümleri insanlığa tebyîn etme görevi de Yüce Allah tarafından, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) verilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) de bu görevini sözlü ve uygulamalı olarak ifa etmiştir.¹⁸

Her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.s.) görevini lâıykıyla ifa etse ve Kur'ân-ı Kerim "mübîn" yani açık ve açıklayıcı niteliğine sahip olsa da bu durum Kur'ân'ın içerdiği tüm manaların, her seviyeden insanın hemen anlayacağı şekilde olduğunu ve tefsire ihtiyacı olmadığını ifade etmez.¹⁹

Bu duruma müfessir et-Taberî (ö. 310/923), Kur'ân'ı anlama yönünden âyetleri üç kısma ayırarak açıklama getirir. Birinci kısımdaki âyetlerin, kıyametin kopma anı ve Sûr'a üfleme zamanı gibi gelecek ile ilgili olaylara ait bilgiler olduğunu ve bunun bilgisini yüceAllah, kendine saklı tuttuğu için yalnızca O'nun bildiğini söyleyen et-Taberî, ikinci kısımdaki âyetlerin de ancak Hz. Peygamber (s.a.s.)'in açıklamasıyla bilinebilecek olan farzların miktarı, nehiylerin çeşitleri, hak ve cezalar ile ilgili hükümlerin nedenlerini bilmek gibi şeyler olduğunu ve bu gibi hususlarda da Rasûlüllah (s.a.s.)

¹⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Ca'fi, *el-Camiu's-Sahih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasir Zaid, I-IX. "Vudû", 10, Dâru Tûgu'n-Necat, 1.Baskı, Riyad, 2002; Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahih-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-V. "Fedâilü's-Sahâbe", 30, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1991.

¹⁶ Duman, Mehmet Zeki, Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), s. 289-309, Kayseri, 1985.

¹⁷ el-Bakara, 2/185; en-Nahl, 16/89; en-Neml, 27/77.

¹⁸ Karagöz, İsmail, *İslâm'ın Ana Kaynakları Kur'ân ve Sünnet*, s. 136,137, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2017.

¹⁹ Emin, Ahmed, *Fecr'ül İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, s. 292, Kılıç Kitabevi, 1.Baskı, Ankara, 1976.

açıklamadan fikir beyan etmenin caiz olmadığını söyler. et-Taberî üçüncü kısımdaki âyetlerin ise Kur'ân'ın irabı ve özel isimleri zikredilmiş şeyleri bilme gibi Arap dilini bilen herkesin anlayabileceği âyetler olduğunu zikreder.²⁰

Kur'ân birçok ilim ihtiva eden bir kitap olarak gönderilmiştir. Yüce Allah'ın tüm insanlığa göndermiş²¹ olduğu bu ilahî mesajı sahipsiz bırakması düşünülemez. Nasıl ki öğretmensiz bir kitap insanlara bir şeyler öğretmek için yeterli değilse, Kur'ân da müfessirsiz bırakılmamış ve Kur'ân'ı beyan eden Peygambere tam bir ittibâ istenmiştir.²² Bu ittibâyı ifade eden birçok âyet bulunmakla birlikte burada birkaçını zikretmiş olalım.

“*Ey Peygamberim! Rabbine andolsun münafiklar, aralarında ihtilaf ettikleri konularda seni hakem yapıp sonra senin verdiği hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymadan, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*”²³

“*Kim Peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. İtaatten yüz çeviren kimse bilsin ki ey Peygamberim! Biz seni onlara bekçi ve koruyucu olarak göndermedik.*”²⁴

“*Ey müminler! Peygamber size neyi verdiyse onu alın, neyi de yasak ettiyse ondan vazgeçin. Emir ve yasaklarına riayet ederek Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah, azabı çok şiddetli olandır.*”²⁵

Bu âyetler ışığında bir değerlendirme yapıldığında Kur'ân'ın tefsirinin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ittibâdan geçtiğini söyleyebiliriz. Yani Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'ân'ı sadece tebliğ etme veya açıklama yöntemiyle tefsir etmemiş aynı zamanda onu tatbik ederek fiili bir tefsir de ortaya koymuştur. Bu fiili tefsir de Kur'ân'ın en

²⁰ et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, c. I, s. 73-75, Müessesetü'r-Risâle, 1.Baskı, Beyrut, (t.y.)

²¹ bk. el-Bakara, 2/185.

²² Soysaldı, Hacı Mehmet, Kur'ân Sünnet İlişkisi, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), s. 11-18, Elâzığ, 2002.

²³ en-Nisâ, 4/65.

²⁴ en-Nisâ, 4/80.

²⁵ el-Haşr, 59/7.

önemli tefsir kaynağı olan sünnettir.²⁶ Sahâbe de gerek onun âyetleri açıklamasından gerek tatbikinden yararlanmış ve Kur'ân'ı anlama da güçlük çekmemişlerdir.

Kur'ân âyetlerinin ve sûrelerinin iniş sebepleri hatta hükümlerinin açıklanması ve pratik hayata aktarılması elbette ki Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra sahâbe sayesinde gerçekleşmiştir.²⁷ Vahyin ilk muhatapları olan sahâbe, âyetlerin anlamlarını ve kasıtlarını genel itibarla anlıyorlardı. Âyetlerin sebab-i nüzûllerini bilmeleri de anlamlarına katkı sağlıyordu. Hâl böyleyken yine de bazı âyetlerin anlamı ve muradı sahabe arasında ihtilaf meselesi olmuştur.²⁸ Vahyin iniş atmosferinde bu durum daha az yaşanmış olsa da sahabenin büyük bir gayret sarf etmesine rağmen daima anlaşılama-yan kapalı noktalar olmuştur. Bunda âyetlerin müphemlik ve mücmellik gibi durumlarının yanı sıra Sahâbe-i Kirâm'ın şahsi durumları da etkili olmuştur.

Beşer olmaları hasebiyle sahabenin her biri farklı zekâ ve muhakeme gücüne sahiptiler. Bunun yanında Hz. Peygamberin (s.a.s.) yakınlarında bulunabilme imkânı, yaş, mizaç gibi sebeplerin de âyetleri anlayıp anlamama ya da farklı anlama gibi neticeleri olmaktadır.²⁹ Bu gibi durumlar da sahabe Hz. Peygamber'e (s.a.s.) danışır ve anlayamadıkları veya çelişkiye düştükleri âyetleri ondan öğrenirlerdi.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı âyetleri anlayabilmesi için yüce Allah'ın açıklamasına ihtiyacı olduğu gibi, sahâbenin anlayabilmesi için de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) açıklamasına ihtiyacı olmuştur. Yine böylece sonradan gelen nesillerin de sahabenin açıklamasına ihtiyaç duyduğunu söyleyebiliriz.³⁰

Onların tefsir konusunda diğer insanlardan farklı ve öncelikli olmaları, onların Arap dilinin inceliklerini ve Arap kültürünü iyi bilmeleri, vahiy döneminde Arap Yarımadasında yaşayan gayri müslimlerin durumlarını bilmeleri, sarsılmaz bir imana sahip olmaları, âyetlerin sebab-i nüzûllerini bilmeleri, dolayısıyla Kur'ân'ın temel

²⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu Ve Buna Hız Veren Âmiller*, s. 22, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 1968.

²⁷ Efendioğlu, Mehmet, “Sahabe” DİA, XXXV, 491-500, İstanbul, 2008.

²⁸ Emin, Ahmed, *Fecr'ül İslâm*, s. 294.

²⁹ Erul, Bünyamin, *İlk Dönem Kur'ân Okumaları, Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine*, VII. Kur'ân Sempozyumu: Kur'ân ve Müslümanlar, 15,16 Mayıs 2004 Kayseri. s. 23-40, Fecr Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005.

³⁰ Duman, Mehmet Zeki, *Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları*, EÜİFD, s. 294.

ilkelerini kavrayabiliyor ve maksadını anlayabiliyor olmaları gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.³¹

İşte sürekli Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte vahiy atmosferinde olan, anlayamadıkları noktalarda Hz. Peygamber'e (s.a.s.) danışma imkânı bulan sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine de Sünnet denilmiştir. Sahâbenin fikir birliği icmâ kabul edilmiştir. Halifelerin ameli de icmânın hakikatine dayanmaktadır.³²

Sahâbîler Kur'ân ve Sünnete tabi olmayı imanlarının ve vahye karşı sadakatlerin gereği olarak görmüşler ve hayatlarına vermiş oldukları vahiy eksenli bu anlam neticesinde Allah'ın rızasını kazanarak ecir almayı ummuşlardır.³³ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) sahâbenin on âyet öğrendiğinde, o âyetlerin anlamlarını öğrenip uygulamadan başka âyetlere geçmediğini rivâyet eder. Yine tabîîn âlimlerinden Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) de benzer bir rivâyette bulunmuştur.³⁴ Bu gibi rivâyetler, sahâbenin Kur'ân'ın tefsiri ve uygulanması üzerine ne derece titizlikle durduklarını ve önemsettiklerini göstermektedir.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki sahâbe döneminde Kur'ân'ın tertibine göre hazırlanmış tam bir tefsirden söz etmemiz mümkün değildir. Zira Sahâbe-i Kiram ana hatlarıyla Kur'ân'a vakıf olduğundan onların tefsire olan ihtiyacının sonraki nesillerle kıyasla çok daha az olduğu görülür.³⁵

2. TÂBÎİN DÖNEMİNDE TEFSİR

İlk müslüman nesli olan sahâbenin kendinden sonrakilere bırakmış olduğu en asil miras, öğrencileri olan tâbiîn nesliydi. Tâbiîn nesli Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğinin canlı bir şekilde yaşadığı, hatıralarının sahabe tarafından anlatıldığı bir ortamda yetişmişlerdi. Onlar almış oldukları teşvik ve şahsi gayretleriyle Kur'ân-ı Kerim'in

³¹ Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 59, Kayıhan Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1990.

³² Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan, I-VII, c. IV, s. 290, Dâru İbn Affân, 1.Baskı, 1997.

³³ Sürmeli, Mehmet, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, s. 153, Safa Yayın Dağıtım, 1.Baskı, İstanbul, 2016.

³⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 80; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dımeşkî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, I-VIII, c. I, s. 8, Dâru't-Tayyibe, 2.Baskı, 1999; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 58.

³⁵ Fındık, Mehmet Ali, *Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 12, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

öğretilmesine, doğru anlaşılmasına ve tefsirine büyük önem vermişler hatta bazıları kendilerini bu işe adanmışlardı.³⁶

Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki fetihler vefatından sonra da hız kazanarak devam etmiş, Hulefâ-yi Râşidîn devrinden itibaren İslâm Devletinin sınırları Arap yarımadasını aşmıştır.³⁷ Bu fetihlerle birlikte farklı dil, ırk, örf, âdet ve kültürlerle sahip insanların İslam toplumuna katılması ve bazı fırkaların ortaya çıkması neticesinde Kur'ân'ın tefsirine olan ihtiyaç iyice artmıştır.³⁸

İslâm dünyasına yeni giren unsurlarla, henüz Müslüman olmayan toplumları bir arada kontrol altında tutmak ve onları iyi idare etmek icap ediyor ve bu manada yeni yeni nizamların ortaya çıkması gerekiyordu. Bu hususta ilk merci Kur'ân oluyor, fakihler ve müfessirler Kur'ân'a sarılıyorlardı.³⁹ Bu ihtiyaçlara binaen tabiîn döneminde Kur'ân'ın tamamının tefsiri yapılacak duruma gelmiştir.⁴⁰

Tâbiîn, tefsir anlayışını sahâbenin tefsiri üzerine bina etmiş olsa da tabiîn tefsirini sahâbe tefsirinden ayıran bazı farklılıklar vardır. Ehl-i kitap'tan Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi isimlerin İslâm'a girmesiyle birlikte İsrâiliyat'ın yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması, gayba ait yorumlar yapılması, belli başlı fırkalara mensup olmaktan kaynaklanan fikirlerin ve farklı kültürlerden doğan etkilerin yorumlara sirayeti tabiîn tefsirini sahâbe tefsirinden ayıran özelliklerdendir. Yine bu dönemde tefsir anlayışı biçim değiştirmiş, yalın ihtiyaçları karşılayan soru-cevap veya kısa açıklamalar şeklindeki yaklaşım artık yerini Kur'ân'ın tamamını tefsir etmeyi hedefleyen anlayışa bırakmıştır.⁴¹

³⁶ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 66.

³⁷ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 88, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 48.Baskı, İstanbul, 2017; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 90.

³⁸ Ata, Mehmet Mahfuz. *Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, XII (62), s. 1666-1676, 2019.

³⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tâbiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, XI (3), s. 152-156, Ankara, 1972.

⁴⁰ Ata, Mehmet Mahfuz, *Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı*, s. 1666-1676.

⁴¹ Ulu, Arif, "Tabiîn" DİA, XXXIX, 328-330, İstanbul, 2010.

Tefsir konusunda sahâbe ve tabiîn arasında zikrettiğimiz bu gibi farklılıklarla beraber diyebiliriz ki tabiîn müfessirleri Kur'ân âyetlerinin tefsirinde sahâbenin yolunu takip etmişlerdi.⁴² Âyetleri tefsir ederken sahâbenin usulüne uygun olarak sırasıyla önce Kur'ân'a, sonra Sünnete, sonra sahâbenin görüşlerine başvurmuşlar, bundan sonra âyetleri kendi rey ve icthatlarıyla tefsir edip yorumlamışlardır.⁴³

Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri konusunda sahâbe arasındaki tartışmalara baktığımızda da bu tartışmaların oldukça az sayıda olduğunu görüyoruz. Fakat tabiîn dönemine geldiğinde bu tartışmaların çoğaldığına ve Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili ihtilafların arttığına şahit oluruz. Bu durum sahâbe döneminden uzaklaştıkça gitgide çoğalmış ve Kur'ân âyetlerinin tefsiriyle ilgili tartışmalar ve ihtilaflar her dönemde artarak devam etmiştir.⁴⁴

Tâbiîn nesli İslâmî ilimlerin teşekkülünde önemli role sahip nesillerdendir. Bu nesilden birçok âlimin görüşleri sonraki yüzyıllarda referans kabul edilmeye devam etmiştir. Mesela rivâyet tefsirinin önemli bir örneği niteliğinde olan İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*'inde yaklaşık 16.283 isnad içerisinden 11.829'u tabiîne ve daha sonraki âlimlere dayanmaktadır.⁴⁵ Bu da tabiîlerin İslâmî ilimlerin hepsinde olduğu gibi tefsirde de sonraki nesillere ışık tuttuklarının bir göstergesidir.

3. TÂBİİN DÖNEMİNDE TEFSİR MEDRESELERİ VE MÜFESSİR TÂBİİLER

Medine'de toplanmış bulunan sahâbenin ileri gelenlerinden birçoğu fütuhattan sonra buradan ayrılarak farklı beldelere dağılmış ve buralarda ilmî hareketlere başlamıştı.⁴⁶ Çünkü fethedilen ülkelerde İslâm'ı iyi bilen yöneticilere, valilere, kadınlara,

⁴² Turgay, Nurettin, *Tabiûnun/Tabiîlerin Tefsir İlmindeki Yeri*, Bilimname, VIII (18), s. 93-113, 2010/1.

⁴³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 76.

⁴⁴ İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselâm, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, s. 10, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1980.

⁴⁵ Ulu, Arif, "Tabiîn" DİA, XXXIX, 329.

⁴⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 273, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34.Baskı, Ankara, 2019; Şerefeddin, Mehmet, *İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, III (13), s. 3, İstanbul, 1929; Emin, Ahmed, *Fecr'ül-İslam*, s. 237.

muallimlere ihtiyaç hissediliyordu.⁴⁷ Bu görevi de ancak İslâmiyet'i bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.s.) öğrenmiş liyakatli sahâbîler üstlenebilirdi. Sahâbîler vazifeli olarak gittikleri bu beldelerde üstlendikleri görevi layıkıyla ifa etmiş ayrıca o beldelere Kur'ân ve Sünneti götürerek yöre halkına da öğretmişlerdir.⁴⁸

İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine giderek Kur'ân tefsiriyle uğraşan sahâbe kendilerinden sonra oluşacak olan tefsir ekollerine daima yol gösterici konumunda olmuşlardır. İlim faaliyetleri için yerleştikleri şehirlerde birer ders halkası oluşturmuşlar ve tabîinden bir kısım kimselerde bu ders halkalarına katılmıştır.⁴⁹ Bu ders halkalarında sahabeden tahsil görmüş olan tabîiler, sahâbenin yetiştirdiği ilim ve fazilet sahibi kimseler olmuş ve Kur'ân tefsirinde onlardan sonra söz sahibi olmuşlardır.

Sahâbeden ilim alan tabîilerin büyük bir bölümünü Arap olmayan kimseler yani mevâlî ve bir bölümünü de kölelikten azat edilmiş kimseler oluşturuyordu. Arapların idareciliğe olan yoğun ilgisi dolayısıyla diğer sahâbîlere fazla itibar etmemeleri onları ilim ve sanatla iştiğal etmekten alıkoymuştur. Durum böyle olunca ilim ve sanatla meşgul olmakta büyük oranda Arap olmayan kimselere kalmış oluyordu.⁵⁰

İşte farklı şehirlerde kurulan ve hocalarının sahâbîlerden, öğrencilerinin de tabîilerden oluştuğu bu ders halkaları zamanla birer ekol haline gelmiştir.⁵¹ Bunların bir kısmı daha çok tefsir ilmiyle ön plana çıkmıştır. Tefsir ilmiyle ön plana çıkmış medreselerden en meşhurları ise, Mekke, Medine ve Kûfe medreseleridir.⁵² Bu medreselerin oluşmasında, İslâm devletinin topraklarının geniş bölgelere yayılıyor olması,

⁴⁷ Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 81.

⁴⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 77; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 81; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 91.

⁴⁹ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 19, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005; Emin, Ahmed, *Fecr'ül-İslam*, s. 259.

⁵⁰ İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, s. 747, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2001; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 85; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, s. 106.

⁵¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 77; Şerefeddin, Mehmet, *İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*, s. 3.

⁵² Cerrahoğlu, İsmail, *Tâbiilerin Tefsir İlimine Hizmetleri*, s. 153; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 77; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 82.

fetihlerin büyük bir hızla artıyor olması ve yeni yerleşim alanlarının kurulmasının da yakından ilgisi vardır.

Her bir medresenin hoca, şehir, talebe vd. farklılıklarından dolayı kendilerine has bazı özellikleri vardır. Şimdi İkrime el-Berberî'nin eğitim hayatı ile yakından ilişkili olan sözünü ettiğimiz bu meşhur tefsir medreselerini, kendilerine has bazı özelliklerini ve bu medreselerde ilim görmüş müfessir tabîleri kısaca ele alalım.

3.1. Medine Medresesi

Kur'ân'ın nazil olmaya başlaması Mekke şehrinde vuku bulmuş ve İslâm dininin temelleri orada atılmıştır. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'ye hicret etmesiyle birlikte Kur'ân'ın nüzûlü Medine'de devam ederek orada tamamlanmış ve İslâm dini yine orada kemâle ermiştir.

Medine'de Müslümanların âyetlerin sebep-i nüzûllerine ve hayata geçiriliş biçimlerine vâkıf olması, Kur'ân dilini en iyi bilen şehir haline gelmesine ve tefsir ilminde ön plana çıkmasına etki etmiştir.⁵³ Bu konumu sebebiyle Medine'nin Kur'ân âyetlerinin açıklanması ve anlamlarının tespiti gibi hususlarda denetleyici bir işlevi olduğu söylenebilir.⁵⁴

Hicretten sonra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yoğun tebliğine şahit olan sahâbe, dinin emirlerini öğrenmeye uğraşiyor ve gelen hükümlerin izahını bizzat Allah Rasûlü'nden talep ediyorlardı. Bütün vaktini Rasûlullah'ı dinleyip ondan İslâm dininin esaslarını öğrenmekle geçiren bazı sahâbiler de bir yandan Medine'deki ilk ilim yuvası Suffe'de Hz. Peygamber'den (s.a.s.) dersler alıyorlar,⁵⁵ bir yandan da öğrendiklerini öğretmek için çaba sarf ederek birçok talebe yetiştiriyorlardı. Böylece Medine bir ilim ve kültür merkezi haline gelmeye başlamıştı.⁵⁶

Medine'de sürekli ilimle meşgul olan sahâbilerin başında gelen isimlerden biri de Übey b. Kâ'b'tır. (ö. 33/654) Übey b. Kâ'b, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emriyle Medineli

⁵³ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 77.

⁵⁴ Kesler, Muhammed Fatih, *Medine Tefsir Ekolü*, s. 22-23, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005.

⁵⁵ Baktır, Mustafa, "Suffe" DİA, XXXVII, 469-470, İstanbul, 2009.

⁵⁶ Hermas, Abdurrazzak b. İsmail, *Medine Tefsir Okulu*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Diyanet İlmî Dergi, XXXV (3), s. 13-26, Ankara, 1999.

Müslümanlara Mescid-i Nebevî’de Kur’ân öğretirdi.⁵⁷ Medine’de tefsir ilminde en meşhur kişi konumuna gelen bu âlim sahâbî Medine tefsir ekolünün de kurucusu olarak kabul edilmiştir.⁵⁸

Übey b. Kâ’b, Medine Tefsir Medresesinin ilk muallimi olarak hepsi de güvenilir olarak kabul görmüş birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrenciler arasında en meşhur olanları şunlardır.⁵⁹ Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Ebû’l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Muhammed b. Kâ’b el-Kurazî (ö. 118/736).

Öğrenimlerini Medine medresesinde gören bu müfessirlerin hepsinin Übey b. Kâ’b’dan doğrudan eğitim almış olduklarını söyleyemeyiz. Übey b. Kâ’b’ın vefat tarihi hicrî 33 olarak bilindiğine göre bu durum tâbiûn müfessirlerinden sadece Ebû’l-Âliye’nin doğrudan bu sahabeden eğitim almış olabileceğini göstermektedir. Ancak doğrudan veya bir vasıta ile de olsa bu meşhur müfessirlerin Übey b. Kâ’b’dan tefsir aldıkları bilinmektedir.⁶⁰ Bu isimlerin dışında birçok müfessir de⁶¹ Medine Medresesinden eğitim almış Medine içinde veya dışında başka şehirlerde ilim ve irfan dağıtmaya devam etmişlerdir.

3.2. Kûfe Medresesi

İdari, askerî, ilmî vb. farklı birçok amaçla Irak bölgesine gelen sahâbîlerden bazıları buralarda uzun müddet kalmışlar ve buralarda birçok faaliyet yürütmüşlerdir. Abdullah b. Mes’ûd da (ö. 32/652) Hz. Ömer’in (ö. 23/644) hilafeti döneminde Kûfe’ye gelmiş, Hz. Ömer tarafından Ammâr b. Yâsir’in (ö. 37/657) Kûfe’ye vali olarak atanması sırasında Kûfelilere muallim olarak gönderilmiştir.⁶²

Hz. Ömer’in bu kararı vermesinde Abdullah b. Mes’ûd’un çok küçük yaşlardan itibaren Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanından ayrılmayarak onunla bütün seferlere

⁵⁷ Erul, Bünyamin, “Übey b. Kâ’b”, DİA, XLII, 272-274, İstanbul, 2012.

⁵⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 86; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 112.

⁵⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 86-87; Duman, Mehmet Zeki, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (4), s. 222, Kayseri, 1987.

⁶⁰ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 112.

⁶¹ Hermas, Abdurrazzak, *Medine Tefsir Okulu*, s. 20-21.

⁶² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VI, 13; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 88; Avcı, Casim, “Kûfe” DİA, XXVI, 339-342, Ankara, 2002; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 281; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s.112.

iştirak etmesi, yine Rasûlüllah'ın vahiy kâtiplerinden biri olması ve bu münasebetle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân'a yönelik açıklamalarına daha çok muttali olarak tefsir ilminde derinlik kazanmış olması etkili olmuştur.⁶³

Kûfe'ye Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) gibi isimler de dâhil 1500 civarında sahâbenin yerleştiği söylenir.⁶⁴ Ancak Kûfeliler kendilerine gelen diğer sahâbeden daha çok, Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) etrafında toplanmışlar ve dinî ilimleri ondan öğrenmişlerdir.⁶⁵ Abdullah b. Mes'ûd da uzun yıllar Kûfe'de kalmış ve orada birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Medine dışında ikinci bir ilim merkezi olarak ortaya çıkan Kûfe ekolünün kurulmasında, Kur'ân ve Sünnet bilgilerinin yanı sıra re'y ve icthadlarıyla da bilinen Hz. Ömer (ö. 73/693) ve Hz. Ali'nin (ö. 60/680) etkin bir role sahip oldukları görülür. Ancak Kûfe ekolünün sahâbe neslindeki asıl hocası, burada hoca-talebe ilişkisiyle geniş bir ilim halkası oluşturmuş olan Abdullah b. Mes'ûd'dur.⁶⁶

Hz. Osman (644-656) döneminde de Kûfe'de Kur'ân ve tefsir tedrisine devam eden Abdullah b. Mes'ûd,⁶⁷ tefsir alanında otorite olarak kabul edilmiş birçok müfessir yetiştirmiştir. Zamanla kendisinden ilim almak için etrafında kümelenmiş insanlara daha faydalı olmak üzere Kûfe Tefsir Medresesini kurmuştur.⁶⁸

Irak bölgesi Hicaz Bölgesine nispetle çeşitli kültürlerin bulunmasından dolayı daha ileri bir durumda olduğundan, orada hüküm verilmesi gereken meselelerin de bu oranda daha fazla olması ve dini haberlerin oraya pek fazla ulaşmıyor olmasından ötürü, re'y ve kıyas bu bölgede daha fazla gelişmiş ve kullanılmıştır.⁶⁹ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) ve yetiştirdiği müfessirler de bu medresede şer'î delilin bulunmadığı

⁶³ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 94.

⁶⁴ Kılıçer, Mahmut Esat, "Ehl-i Re'y" DİA, X, 520-524, İstanbul, 1994; Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 85.

⁶⁵ Duman, Mehmet Zeki, *Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyeti*, EÜİFD, s. 224; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 112; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 94.

⁶⁶ Kılıçer, Mahmut Esat, "Ehl-i Re'y" DİA, X, 521.

⁶⁷ Varol, Bahaüddin, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, (10), s. 489, 2000.

⁶⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 94.

⁶⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tâbiilerin Tefsir İlmüne Hizmetleri*, s. 156.

konularda re'y ve kıyas yoluyla hüküm elde etme esasını kullanmışlardır. Bundan dolayıdır ki daha sonraları Abdullah b. Mes'ûd'un kurduğu bu medreseyi “re'y medresesi” olarak nitelendirmişlerdir.⁷⁰

Bu medresenin yetiştirdiği ve tefsir ilminde otorite sahibi olmuş birçok müfessir bulunmakla birlikte içlerinden en çok şöhret kazanmış olanları şunlardır:⁷¹ Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Mürre el-Hemadânî (ö. 76/695), Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722), el-Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735).

Kısaca bahsettiğimiz Medine ve Kûfe medreselerinde genel anlamda benzerlikler bulunmakla birlikte bazı hususî farklılıkların olması da tabîîdir. Bu farklılıklardan en bariz olanının Kûfe medresesinde Medine'ye nazaran daha fazla re'y ve kıyasa başvurulduğu hususu dile getirilebilir.⁷²

Meşhur tefsir medreselerine dair bahsetmiş bulunduğumuz bu iki medreseden sonra tezimizin konusu olan İkrime el-Berberî'nin (ö. 105/723) tefsir ilmindeki konumunu ve önemini tam olarak idrak edebilmek için, yetişmiş olduğu “*Mekke Tefsir Medresesi*”nin genel ve karakteristik özelliklerinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

3.3. Mekke Medresesi

Mekke şehri yeryüzünde yüce Allah'a kulluk maksadıyla inşa edilmiş ilk mabed olan Kâbe'ye⁷³ ev sahipliği yapması açısından müslümanların manevî merkezi durumundadır. Kâbe, bu şehrin yerleşim yeri olarak ortaya çıkmasındaki en önemli etkin unsurdur.⁷⁴

Kâbe'nin inşasıyla başlayan ve zaman içinde gelişen Mekke şehir hayatında vahiy gelmeden önce insanlar arasında cehalet çok yaygındı. Okuma yazma, ticaretle

⁷⁰ Duman, Mehmet Zeki, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, EÜİFD, s. 225; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 94.

⁷¹ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 89-93; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 112; Duman, Mehmet Zeki, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, s. 225.

⁷² Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 113.

⁷³ bk. Âl-i İmran, 3/96.

⁷⁴ Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “*Mekke*” DİA, XXVIII, 555-563, Ankara, 2003.

uğraşan nüfuzlu, asil kişilere ait bir lükstü⁷⁵ ve bilenlerin sayısı yok denecek kadar azdı. İslâm dininin yayıldığı vakitler Kureyş'te sadece on yedi kişi okuma yazma biliyordu.⁷⁶ Ancak vahyin nâzil olmaya başlamasıyla birlikte Mekke'de ilmî yönde ilerlemeler başlamış, İslâmiyet ilmî hareketlere olumlu yönde tesir etmiştir.

Yüce Allah, Peygamberini, mesajlarını tebliğ etmek ve insanlığı inkâr karanlığından kurtarmak ve iman aydınlığına ulaşmalarını sağlamak için göndermiştir. Kur'ânî ifadeyle: “*Ey müminler! Nitekim biz nimetimizi tamamlamak için içinizden size bir peygamber olarak Muhammed'i gönderdik. O peygamber, size ayetlerimi okuyor, sizi Allah'a ortak koşma pisliğinden temizliyor, size kitabı ve hikmeti, Kur'an'ı ve hükümlerini öğretiyor ve size bilmedikleriniz şeyleri öğretiyor.*”⁷⁷ buyurulmaktadır. Yine bizzat Allah Rasûlü, “Ben ancak muallim olarak gönderildim”⁷⁸ buyurarak bu görevine işaret etmiş ve sahâbenin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir.

Hız. Peygamber vahyin de yönlendirmesiyle Mekke döneminde eğitim ve öğretime oldukça önem vermiştir. Çünkü ilimden bahseden âyetlerin nüzûlü büyük oranda Mekke döneminde olmuştur.⁷⁹ Bu amaçla İslâmiyet'in ilk yıllarında “*Dâru'l-Erkam*” adı verilen Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın (ö. 55/675) evini Kur'ân öğretimi için merkez olarak seçen Allah Rasûlü burada ilk Müslümanlara İslâm dininin esaslarını öğretmiştir.⁸⁰ Bu dönemde yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetleri nazil olan âyetlerin ezberlenmesi,

⁷⁵ Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 125, Ankara, 1957; Adıgüzel, Adnan, *İslâmiyet'in İlk Dönemlerinde Eğitim ve Öğretim*, Diyanet İlmî Dergi, XXXVII (2), s. 43, Ankara, 2001.

⁷⁶ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, *Fütûhu'l-Büldân*, c. I, s. 453, Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, Beyrut, 1988.

⁷⁷ el-Bakara, 2/151.

⁷⁸ Dârimî, Ebü Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV. Mukaddime, 32, el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 1.Baskı, Beyrut, 2000; İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murid, Muhammed Kâmil Karabileli/Karabolulu, Abdullatif Hirzullah, I-IV. Sünnet, 17, Dâru'r-Risâletü'l-Alemiyye, 1.Baskı, 2009.

⁷⁹ Varol, Bahaüddin, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, SÜİFD, s. 481; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 55.

⁸⁰ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, I-VIII, c. I, s. 19, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1994; Önkâl, Ahmet, *Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, XIX (3), s. 49-56, Ankara, 1983.

yazıya geçirilmesi, saklanması ve gerektiği biçimde amel edilmesi şeklinde olmuştur.⁸¹

Hız. Peygamber tarafından I. Akabe Biatı'ndan (621) sonra Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625), orada sürdürdüğü eğitim ve öğretim faaliyetiyle önemli bir görevi ifa etmiştir.⁸² Mus'ab b. Umeyr'in hakkıyla yerine getirdiği bu görev neticesinde II. Akabe Biatı (622) ve devamında Müslümanlar için bir dönüm noktası olan Medine'ye hicret ortaya çıkmıştır.⁸³

Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra Mekke uzunca bir süre İslâmî eğitim ve öğretim faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Ancak fethedilen bölgelere İslâmî ilimleri öğretmesi için muallimler gönderen Hız. Peygamber (s.a.s.) Mekke'nin fethinden (630) sonra oraya da Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) bırakmış ve onu Mekke ahalisine Kur'ân öğretmekle görevlendirmiştir.⁸⁴

Böylece Mekke'de vahyin nüzûlüyle başlayan Kur'ân eğitimi Mekke'nin fetihle daha da canlanarak gelişmiş ve bu şehir büyük bir ilim merkezi olma yolunda ilerlemiştir.

Hız. Peygamber (s.a.s.) hayattayken Mekke'de başlayan ilmî faaliyetler vefat ettikten sonra da hızla devam etmiştir. Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) temellerini attığı Mekke medresesi, Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) Basra'dan Mekke'ye dönmesiyle asıl şöhretine ulaşmış⁸⁵ ve bilhassa tefsir konusunda önemli bir merkez haline gelmiştir.

⁸¹ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, c. II, s. 180, Gonca Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991; Varol, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, SÜİFD, s. 481; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 55.

⁸² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Seka, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebi, I-II, c. I, s. 434, Şirketü'l-Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhu, 2.Baskı, Mısır, 1955.

⁸³ Varol, Bahaüddin, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, SÜİFD, s. 482; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 55.

⁸⁴ Emin, Ahmed, *Fecr'ül-İslam*, s. 262; Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke" DİA, XXVIII, 559.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğabe fî Marifeti's-Sahabe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VIII, c. III, s. 291, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1994.

3.3.1. Medresenin Genel Özellikleri

Tefsir ilmi tek bir Kitap üzerinde cereyan ettiğine göre İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde oluşmuş olan tefsir medreseleri arasında bazı benzerlikler bulunması tabiidir. Ancak yine de bu medreselerden ilim almış öğrencilerin mensup oldukları grup, yetiştikleri ortam ve metot ihtilafları bu medreselerden her birinin ayrı bir ekol olarak şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Her bir medresenin kendine has özellikleri olduğu gibi Mekke medresesinin de onu diğer medreselerden ayıran karakteristik özellikleri vardır.

İlk dönemlerde ilim halkalarını genel olarak Araplar oluştururken bu durum zamanla değişmiş ve tabiîn döneminde bu faaliyetler mevâlîye ve onların evlatlarına devredilmiştir.⁸⁶ Böylelikle ilim halkaları genişleyerek bu mevâlî ve çocuklarından tabiîn ve tebeu't-tâbiînin önderleri yetişmiştir.⁸⁷ Özellikle Mekke Tefsir Medresesi mevâlîlerin yoğunluğu konusunda öne çıkmış ve bu medreseden ilim almış müfessirlerin mevâlîden oluştuğu bildirilmiştir.⁸⁸

Mekke müfessirleri mevâlî olmaları hasebiyle eski din ve kültürlerinin de etkisiyle İslâm'ı Araplardan farklı anlamışlar ve bu durum tefsirde önemli hareketler meydana getirmiştir.⁸⁹ Onlar tefsire daha cesur yaklaşmış ve bu konuda sıkça ictihatlarına başvurmuşlardır.⁹⁰

Tabiîn döneminde Hristiyan ve Yahudilerden Müslüman olanlar arttığı için tefsir ilminde onların da etkisiyle İsrâiliyat çoğalmıştır.⁹¹ Mekke medresesi, kendisine en çok Ehl-i kitap rivâyetleri nispet edilen tefsir medresesidir.⁹² Bunun en önemli sebebi Yahudilere dair haberleri en fazla aktaran isimlerden biri olan Kâ'b el-Ahbâr'ın (ö.

⁸⁶ Demircan, Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, s. 112, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015; Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, s. 279, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

⁸⁷ Emin, Ahmed, *Fecr'ül-İslam*, s. 237.

⁸⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 77.

⁸⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 91.

⁹⁰ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 93.

⁹¹ Demircan, Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, s. 112; Emin, Ahmed, *Fecr'ül-İslam*, s. 247; Duman, Mehmet Zeki, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, EÜİFD, s. 22; Ulu, Arif, "Tabiûn" DİA, XXXIX, 329.

⁹² Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 99.

32/652) Mekke’de bulunarak bu haberleri onlara anlatmasıdır.⁹³ Ancak ondan ve diğerlerinden aktarılan bu rivâyetler kâinatın yaratılışı, başlangıcı ve önceki toplumların hikâyeleri gibi daha çok ümmî bir millet olan Arapların tarihi bilgileriyle sınırlıdır.⁹⁴ Kaldı ki bu rivâyetler hiçbir zaman onların verdikleri haberin doğruluğunu iddia edip ona inanmak için değil, bazı İslâmî görüşlerin izah ve teyidi amacıyla kullanılmıştır.⁹⁵

Mekke medresesinin en önemli özelliklerinden biri de bu dönemin en belirgin tefsir çalışmalarından biri olan tefsir kitaplarının yazılmaya başlaması durumudur. İlk tefsir yazma işinin bu medrese müfessirleri tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁹⁶ Onlar Abdullah b. Abbas’ın (ö. 68/687-88) da teşvikiyle tefsirde kitabete fazlaca ihtimam göstermişler ve ilk tefsir kitaplarını oluşturmuşlardır.

Mekke Tefsir Medresesini derinlemesine incelediğimizde bu medreseyi ayakta tutan müfessirlerin rivâyet metodunu kullanmakla birlikte dirâyet metoduna daha fazla önem verdikleri görülecektir. Daha sonraki tefsir kitaplarına baktığımızda bunun çok sayıda örneklerini görmemiz mümkün olacaktır.⁹⁷

Mekke medresesinin tefsir metodunu tam olarak anlayabilmek, bu medresenin kurucusu olan Abdullah b. Abbas’ın metodunu anlamak ve onu tanımakla mümkündür. Çünkü onun tefsirde takip ettiği metot adeta bu medresenin bünyesinde resmîleşmiştir.

⁹³ Emin, Ahmed, *Fecr’ül-İslam*, s. 247; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Sâhasında İsrâîliyâta Kısa Bir Bakış*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, II (3-4), s. 3, Ankara, 1963; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 97.

⁹⁴ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 26.

⁹⁵ Çakan, İsmail Lütfî ve Eroğlu Muhammed, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib” *DİA*, I, 76-79, İstanbul, 1988.

⁹⁶ Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsîrdeki Yeri*, s. 39, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996; Kurban, Nur Ahmet, *Mevâlî Müfessirlerin Kur’ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları Ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, IV (16), s. 263, 2011.

⁹⁷ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 26; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 100.

3.3.2. Mekke Medresesinin Kurucusu Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)

Kur'ân tefsirinde sahâbenin en meşhur ismi olan⁹⁸ Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) hicretten üç yıl önce Müslümanlar Kureys'in ablukası altındayken Mekke'de dünyaya gelmiştir.⁹⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) amcası Abbas'ın (ö. 32/653) oğludur.¹⁰⁰ Doğduğu zaman babası tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.s.) götürülmüş ve onun duasına mazhar olmuştur.¹⁰¹ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefat ettiği yıl on üç veya on beş yaşlarında olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰² Ömrünü İslâm'ın yücelmesi gayesiyle ilim yoluna harca-yan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), yetmiş yaşlarında iken Taîf'te vefat etmiştir.¹⁰³

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) amcasının oğlu olmasının yanında zevcelerinden Meymûne'nin (ö. 51/671) de teyzesi olması vesilesiyle bazı geceler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) evinde konuk olan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88),¹⁰⁴ küçük yaşlardan itibaren İslâmî ilimlere olan iştihakı sebebiyle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanından ayrılmaya-arak onun fiil ve hareketlerini öğrenmeye çalışıyordu. Yaratılış itibariyle siyasete mey-yal olmadığı için devrindeki siyasi olaylara fazla karışmamış, İslâm'ı yayma cihatla-rına ön saflarda katılmıştır.¹⁰⁵ Çok sayıda hadis rivâyet ederek hadis ilmine, birçok meseleye fetva vererek fıkıh ilmine büyük katkılar sunmuş, bilhassa hemen hemen her âyete yapmış olduğu yorumlarla tefsir ilminde bir otorite olarak kabul edilmiştir.

⁹⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 304; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, s. 97.

⁹⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV, 122; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 5; Ebû Arûbe, Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd el-Harrânî, *el-Müntekâ Tabakâti Ebî 'Arûbe*, thk. İbrahim Salih, s. 65, Dâru'l-Beşair, 1.Baskı, Suriye, 1994; İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 78.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, s. 309, Dâru'r-Reşid, 1.Baskı, Suriye, 1986.

¹⁰¹ Çakan, İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 76.

¹⁰² Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, c. I, s. 33, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1998; İbn Abdilber en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb*, thk. Ali Muhammed Becâvî, I-IV, c. I, s. 37, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1992; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, III, 291.

¹⁰³ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâu'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VII, c. III, s. 62, Dâru Sâdır, Beyrut, 1900; Çakan, İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 77.

¹⁰⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 50; Çakan, İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 78.

¹⁰⁵ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 30.

Abdullah b. Abbas'ın tefsirde kullandığı yöntem hakkında İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin Abdullah b. Abbas'tan aktardığı “Kur’ân’ın garip kelimeleri hakkında bana soruyorsanız onları şiirde arayınız, çünkü şiir Arap’ın dîvânıdır” şeklindeki sözü bize önemli ipuçları sunmaktadır.¹⁰⁶

Âyetlerin sebab-i nüzûllerini, nâsîh ve mensuhunu iyi bilmesinin yanında Arap edebiyatına vukufiyeti de mükemmel olan Abdullah b. Abbas’a (ö. 68/687-88)¹⁰⁷ ashab tarafından ümmetin âlimi anlamında “*Hibrü’l-ümme*” ve deniz, okyanus anlamında “*Bahr*” unvanları verilmiştir.¹⁰⁸

Hz. Peygamber’e (s.a.s.) karşı derin muhabbeti ve samimi hizmetleri nedeniyle onun takdirini kazanmış ve “Ya Rabbî! Ona hikmeti öğret”,¹⁰⁹ “Allah’ım! Ona dinde ince anlayış ver ve ona tefsir ilmini nasip et”¹¹⁰ gibi dualarına mazhar olmuştur. Hz. Peygamber dışında Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Ali (ö. 40/661) gibi birçok zevatın dua ve iltifatlarına da mazhar olan Abdullah b. Abbas’a (ö. 68/687-88)¹¹¹ gerek sahâbe gerek tabiîn son derece itimat etmişler ve tefsir, fıkıh, hadis gibi birçok konuda kendisinden istifade etmişlerdir.¹¹²

Abdullah b. Abbas’ın etrafında daima kalabalık bir talebe topluluğu bulunurdu. Bu topluluk onun vereceği çeşitli bilgileri ekseriyetle hıfz yoluyla kimi zamanda yazarak sonraki nesillere intikal ettirme konusunda adeta yarışa girerlerdi.¹¹³ Ömrünün sonuna kadar ilim faaliyetleriyle uğraşan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), birçok talebe

¹⁰⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 292; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 92.

¹⁰⁷ Çakan, İsmail Lütfî ve Eroğlu Muhammed, “*Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib*” DİA, I, 78.

¹⁰⁸ Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris, *el-A’lâm*, I-VIII, c. IV, s. 95, Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut, 2002; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğabe*, III, 291; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 235.

¹⁰⁹ Buhârî, “*Fedâilü’l-Ashâb*”, 24, “*Vudû*”, 10, “*İlim*” 17; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 235.

¹¹⁰ Müslim, “*Fedâilü’s-Sahâbe*”, 30; İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ, İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dî-meşkî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XV, c. VIII, s. 296, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1986; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, I, 33.

¹¹¹ bk. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim Atfiş, I-XX, c. I, s. 35, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 3.Baskı, Kahire, 1964; Çetin, Mustafa, *Abdullah İbn Abbâs ve Tefsiri*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1), s. 227-238, İzmir, 1983.

¹¹² Çakan, İsmail Lütfî ve Eroğlu Muhammed, “*Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib*” DİA, I, 77.

¹¹³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 86; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 304.

yetiştirmiş, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbeden aldığı ilimleri tabîinden olan öğren-cilerine aktararak ilim zincirine büyük katkıda bulunmuştur.

3.3.3. Medresenin Yetiştirdiği Meşhur Âlimler

Kurucusu Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) öncülüğünde tefsir ilminde ön plana çıkmış olan **Mekke medresesinde** çok sayıda müfessir yetişmiştir. Bu müfessirler tefsir konusunda daima takdir edilmiş ve saygı görmüşlerdir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) bu konuda şöyle demiştir: “Tefsiri en iyi bilenler Mekke ehlinde olanlardır. Çünkü onlar Abdullah b. Abbas’ın talebeleridir.”¹¹⁴

Mekke medresesi müfessirlerinin tefsir çalışmaları yalnızca hocaları Abdullah b. Abbas’tan yaptıkları rivâyetlerle sınırlı kalmamış, yetenekleri ve eğitim düzeyleri doğrultusunda yeri geldikçe kendileri de âyetleri tefsir etmişlerdir. Bir başka deyişle onlar rivâyet tefsirinin yanında dirâyet tefsirine de yönelmiş, tefsirde rivâyet ve dirâyet yollarını birleştirmişlerdir. Eğer bir âyeti Kur’ân ve hadise başvurmalarına rağmen tefsir edemiyorlarsa kabiliyetleri doğrultusunda Arap dilinin incelikleri, sebab-i nüzûller, cahiliye dönemi Arap şiiri, ehli kitaptan Müslüman olanların bilgileri gibi karinelere de başvurarak açıklıyorlar, mücerret bir re’y ile tefsir yapmıyorlardı.¹¹⁵

Tefsir kitaplarına baktığımızda Kur’ân âyetlerinin tefsirine dair Mekke medresesi müfessirlerinden oldukça fazla rivâyetle karşılaşırız. Mesela eski tefsirlerin toplandığı Taberî tefsirinde Abdullah b. Abbas ve talebelerine ait toplam 8042 rivâyet, İbn Ebî Hâtim er-Râzî tefsirinde ise 10461 rivâyet bulunmaktadır.¹¹⁶

Bu medrese de Abdullah b. Abbas’ın (ö. 68/687-88) ders halkasına katılarak ondan ilim nakletmiş, aralarında İkrime el-Berberî’ nin de bulunduğu müfessirlerden en meşhur olanlarını vefat tarihlerine göre şöyle sıralamak mümkündür. Saîd b. Cübeyr

¹¹⁴ ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, I-II, c. II, s. 19, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuhû, 3.Baskı, Kahire, (t.y.); İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 24; es-Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 240; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 77.

¹¹⁵ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 99.

¹¹⁶ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 69.

(ö.94/713), Mücâhid b. Cebr (ö.104/722), İkrime el-Berberî (ö.105/723), Tâvûs b. Keysân (ö.106/724), Atâ b. Ebû Rabâh (ö.114/732).¹¹⁷

Elbette **Mekke Tefsir Medresesi** sadece burada saydığımız isimlerden ibaret değildir. Bu medreseden ilim almış âlimlerin sayısı çoktur. İmam Şafîî (ö. 204/820) de ilim tahsilinin ilk devrelerinde bu medreseye intisap etmiş, buradaki müfessirlerden tefsir, hadis, fıkıh gibi birçok alanda öğrenim görmüştür.¹¹⁸ Abdullah b. Abbas'tan (ö. 68/687-88) başlayarak sayısız öğrenciye ulaşan bu talebe zinciri, Mekke medresesinin fikirlerinin yayılmasında ve tefsir ilminin geniş kitlelere ulaşmasında önemli roller üstlenmiştir. Bu talebe zincirinin en önemli halkalarından biri de İkrime el-Berberî'dir.

¹¹⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirîn*, I, 77; ez-Zürkânî, *Menâhilü 'l-İrfân*, II, 19; İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-Muvakkı 'în an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrahim, I-IV, c. I, s. 19, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1991; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 240; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 112; Çakan, İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 78.

¹¹⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkı 'în*, I, 19; Emin, Ahmed, *Fecr 'ül-İslam*, s. 263; Çakan, İsmail Lütfi ve Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" DİA, I, 78.

İKİNCİ BÖLÜM

İKRİME EL-BERBERİ'NİN HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ

1. İKRİME EL-BERBERÎ'NİN HAYATI

1.1. Doğumu, Adı, Künyesi ve Nesebi

Mekke Tefsir Medresesinin en güzide müfessirlerinden ve Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) talebelerinden olan Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh (ö. 105/723) aslında Mağribli bir Berberî'dir.¹¹⁹ “*Ebû Abdillâh*” diye künyelenmiştir.¹²⁰ “*El-Medenî*” ve “*el-Hâşimî*” nisbeleriyle anılmaktadır. Muhtemelen hicri 21/642 yılında doğmuş olan İkrime el-Berberî,¹²¹ Abdullah b. Abbas'ın kölesiydi.¹²²

Abdullah b. Abbas, Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 60/680) valisi olarak Basra'ya gittiğinde orada görevli olduğu sırada İkrime el-Berberî kendisine Husayn b. Ebü'l-Hur el-Anberî tarafından hediye edilmiştir.¹²³ Abdullah b. Abbas, onun ismini Arap isimlerinden biri olan İkrime ile değiştirmiştir.¹²⁴ Bundan önceki hayatı ile ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hediye edildiği zaman on beş yaşlarında olduğu bildirilen İkrime el-Berberî, efendisi ve aynı zamanda hocası olan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ile otuz yıldan fazla

¹¹⁹ el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbâs, I-VII, c. IV, s. 1629, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1.Baskı, Beyrut, 1993; Mizzî, Cemaleddin Ebü'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşar A. Marûf, I-XXXV, c. XX, s. 265, Müessesetü'r-Risâle, 1.Baskı, Beyrut, 1980; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, I-IX, c. VI, s. 469, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1997.

¹²⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 244; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, I-XII, c. VII, s. 263, Dâiratü'l-Mearifi'n-Nizâmiyye Matbaası, 1.Baskı, Hindistan, 1908; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 81; et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî*, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-XI, c. XI, s. 633, Dâru't-Türâs, 2.Baskı, Beyrut, 1967; Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, I-XXV, c. V, s. 12, Müessesetü'r-Risâle, 3.Baskı, Beyrut, 1985.

¹²¹ Altıkulaç, Tayyar, “*İkrime el-Berberî*” DİA, XXII, 40, İstanbul, 2000.

¹²² Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Ca'fî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, c. II, s. 193, Dâiretü'l-Mearifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, (t.y.); Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 74; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzib*, I, 397.

¹²³ Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, I-XV, c. III, s. 106, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. baskı, Beyrut, 2003; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 263; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 265; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1629; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 469.

¹²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 265; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 119; Çalışkan, İsmail, s. 75.

bir süre beraber yaşamıştır.¹²⁵ Abdullah b. Abbas'a verildiğinde sekiz yaşlarında olduğu da söylenmiştir.¹²⁶ Bu süre zarfında edindiği kazanımları onun tefsir ilminde en yetkin kişilerden biri olarak tanınmasına imkân sağlamıştır.

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) vefat ettiğinde hâlâ köle olan İkrime el-Berberî, onun vefatından sonra oğlu Ali (ö. 118/736) tarafından dört bin dinar karşılığında Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye'ye (ö. 85/704) satılmıştır. Bu durumu öğrenen İkrime el-Berberî, Ali b. Abdullah b. Abbas'a (ö. 118/736) "Babanın ilmimi dört bin dinara satmışsın" diyerek ona sitem etmiştir. Bunun üzerine Hâlid'e giden Ali anlaşmayı feshetmiş ve ardından İkrime el-Berberî'yi azat etmiştir.¹²⁷ Azat edildikten sonra bir müddet daha Medine'de kalan İkrime el-Berberî (ö.105/723) daha sonra buradan ayrılarak farklı beldelere gitmiştir.¹²⁸

İkrime el-Berberî'nin aile hayatıyla ilgili fazla bilgiye rastlamamakla birlikte bazı kaynaklar kızlarının olduğunu¹²⁹ ve Sâid b. Cübeyr'in (ö. 95/714) ölümünün ardından onun annesiyle evlendiğini¹³⁰ bildirmişlerdir.

1.2. Kişiliği ve Ahlâkı

İkrime el-Berberî (ö.105/723) küçük yaşlarında geldiği Abdullah b. Abbas'ın yanında, onun ölümüne kadar uzun seneler yaşamış ve gençlik yıllarını onunla geçirmiştir. Bu sebeple onun kişiliği ve ahlâkında Abdullah b. Abbas'ın tesirinin büyük payı olduğu söylenebilir.

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), İkrime el-Berberî'nin efendisi iken aynı zamanda ona hocalık yapmış, onu yetiştirmek niyetiyle İslâmî ilimleri ona öğretmiş ve böylelikle onu kölelik vasfından daha büyük bir payeye ulaştırmıştır. O da efendisinin bu

¹²⁵ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

¹²⁶ Ersöz, Muhammed, *Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II (3), s. 93, Şırnak, 2011.

¹²⁷ Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, I, 82; et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, XI, 633; İbn Hallikân, *Ve-feyâtü'l-A'yân*, III, 265; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 352.

¹²⁸ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

¹²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 27; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1628; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 285; Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 41.

¹³⁰ İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, I-IX, c. V, s. 230, Dâire-tü'l-Mearîfi'l-Osmâniyye, 1.Baskı, Haydarâbâd, 1973; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 149.

niyetine özveriyle karşılık vermiş ve bu yolda büyük gayret göstermiştir. İkrime'nin anlattığı bir hadisede “Kimi zaman alışveriş yapmak niyetiyle pazara giderdim. Orada bir adam bazı faydalı şeyler söylerdi. Ben de bu duyduklarımı araştırırdım. Öyle ki bu duyduklarım elli meseleyi araştırmama vesile olurdu.”¹³¹ sözlerinden onun ilme olan merakını ve bu konuda ne kadar araştırmacı bir yapıya sahip olduğunu anlamaktayız.

İkrime el-Berberî'nin ilmî yönden yetişmesine oldukça ihtimam gösteren Abdullah b. Abbas bununla kalmayarak aynı zamanda toplum içerisinde nasıl hareket etmesi gerektiği, nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi diğer görgü kurallarını da ona öğretmeyi ihmal etmemiştir. İkrime el-Berberî'nin anlattığına göre Abdullah b. Abbas ona şu şekilde tavsiyede bulunmuştur: “İnsanlara sohbeti her cuma bir kere yap. Buna uymazsan iki kere yap. Daha fazla yapmak istiyorsan üç olsun. Sakın insanları şu Kur'ân'dan usandırma! Halk kendi işlerini konuşurken yanlarına giderek sözlerini kestğini ve bir şeyler anlatarak onları bıktırdığını duymayacağım. İnsanlar konuştuğu zaman sus, dinle. Onlar sana gelip “Konuş!” diye talepte bulunurlarsa istiyorlar demektir, o vakit konuşursun. Duada seci¹³² konusuna da dikkat et ve ondan uzak dur. Çünkü ben Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabının devrinde yaşadım, onların bunu yaptığını görmedim.”¹³³

İnsanlar, İkrime el-Berberî'nin sahip olduğu ilme oldukça güvenir, onu gördükleri yerde etrafına toplanır ve ona soru sorarlardı.¹³⁴ Hatta onun çağdaşları arasından tefsirde bilgili olan bazı kimseler de bilmediklerini İkrime'den öğrenirlerdi. Habib b. Ebî Sabit'in (ö. 119/737) aktardığı şu haber İkrime el-Berberî'nin muasırları arasında ilmî açıdan ne mevkide olduğunu gözler önüne sermektedir. “Bir gün Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Atâ b. Ebû Rabâh (ö. 114/732) ve İkrime (ö. 105/723) bir araya geldiler. Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid, birtakım âyetlerin

¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 274; Nevevî, *Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lüga*, I-IV, c. I, s. 341, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)*

¹³² Seci, nesir içindeki kafiyedir.

¹³³ Buhârî, “Da'avât”, 20.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 18; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 221.

tefsirini İkrime'ye sordular. O da kendisine sorulan âyetleri tefsir ederek iniş sebeplerini onlara açıkladı.”¹³⁵

Zikrettiğimiz bu haber İkrime el-Berberî'nin yaşadığı dönemdeki tefsir anlayışına damgasını vurmuş bir müfessir olduğunu ve onun ilminden kimsenin müstağnî kalamayacağını ortaya koymaktadır. Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767) bir adama “Kur’ân’ın tefsiri ile ilgili İkrime’den herhangi bir şey öğrendiniz mi?” diye sormuş, adam “hayır” cevabını verince ona “o halde ilimin üçte birini kaybettiniz” diye karşılık vermiştir.¹³⁶

İkrime el-Berberî (ö. 105/723), kendi asrında sevenlerinin çok olmasının yanında ilme olan iştiyakı ve derin ilmî kabiliyeti ile her zaman takdir görmüş ve gittiği her yerde ilminden dolayı saygı duyulan bir kimse olmuştur. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/749) İkrime'nin bir gün onlara gittiğini, onun gelişiyle evinin tıklım tıklım insanlarla dolduğunu ve insanların onun etrafında toplandığını hatta onu görmek niyetiyle evin damına çıktıklarını¹³⁷ anlatması bu durumu destekler mahiyettedir.

1.3. İlim Hayatı ve Seyahatleri

Tabiîn döneminde tefsiri en iyi bilen kişilerden biri de İkrime el-Berberî'ydî.¹³⁸ O bu seviyeye hayatının büyük bir bölümünü ilme vakfederek gelmiştir. Kendi ifadesine göre kırk yıl boyunca ilim tahsili için uğraşmış¹³⁹ ve bu uğurda hocası Abdullah

¹³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 266; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 84.

¹³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 266; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 274; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 18.

¹³⁷ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, c. III, s. 328, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1974; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 221; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 18; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 274; *et-Taberî, Tarihu't-Taberî*, XI, 635.

¹³⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 17; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 244; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220.

¹³⁹ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 44, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I.Baskı, Beyrut, 1983; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1629; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 245.

b. Abbas'ın da kendini derslere vermesi için bazı zamanlar ayağına zincir takarak ona Kur'an ve Sünneti öğrettiğini bildirmiştir.¹⁴⁰

“Ben tefsir konusunda söylediklerimin hepsini Abdullah b. Abbas'tan aldım.”¹⁴¹ diyen İkrime el-Berberî'nin bu söylediklerini hocası Abdullah b. Abbas da “İkrime benden size neyi naklederse onu tasdik ediniz.” sözleriyle desteklemiş ve O'na güvenebileceğini ifade etmiştir.¹⁴²

Kaynaklarda “*İnsanların en âlimi*”¹⁴³ ifadesiyle nitelenmiş olan İkrime el-Berberî (ö. 105/723) Semerkant, Basra, İsfahan, Horasan, Mısır, Nişâbur, Kûfe, Mağrib, Yemen gibi birçok farklı beldeye gitmiş ve bu beldelerdeki bazı idarecilerden ilgi ve ikram görmüştür.¹⁴⁴ Tabiîn nesli âlimlerinden olan Ebü'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 99/717) açıklamalarına bakıldığında bu seyahatleri irşat maksadıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Ebü'l-Esved Mısır'dan Medine'ye geldiğinde orada İkrime el-Berberî ile karşılaşmış, İkrime ona Mağriblilerin durumunu sormuştu. Mağriblilerin gaflet içinde olduğunu duyunca önce Mısır'a uğrayarak oradan Mağrib'e geçen İkrime el-Berberî, bir müddet orada kalmış ve bu süre zarfında oradaki Hâricîler de ondan istifade etmişlerdi.¹⁴⁵

İkrime el-Berberî, kendisine Horasan'da rastlayıp “Mekke, Medine'yi bırakıp neden buraya geldin” diye soranlara, “Kızlarımın ihtiyaçlarını aramak için geldim” diye cevap vermiştir.¹⁴⁶ Yine İkrime'yi Semerkant'ta görerek “Seni buraya getiren

¹⁴⁰ Fesevî, Ebü Yûsuf Yakûb b. Süfyân b. Cüvvân, *el-Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-III, c. II, s. 5, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1981; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 219; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 84.

¹⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 474; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 241.

¹⁴² Duman, Mehmet Zeki, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, EÜİFD, s. 234.

¹⁴³ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, II, 9; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VII, 49; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 245; Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I-II, c. I, s. 386, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)

¹⁴⁴ İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbârî Men Zeheb*, thk. Mahmut el-Arnâvût, I-XI, c. II, s. 32, Dâru İbn Kesîr, 1.Baskı, Beyrut, 1986.

¹⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 267; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 277; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, II, 7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 20; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 471.

¹⁴⁶ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 285; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1628; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 20; Altıkulaç, Tayyar, “*İkrime el-Berberî*” DİA, XXII, 41.

nedir?” diye soran bir kişiye de “İhtiyaç” diye cevap verdiği bildirilir.¹⁴⁷ Bu rivâyetler bize İkrime el-Berberî'nin yapmış olduğu seyahatlerin bir bölümünün de maddî sıkıntılar sebebiyle yapılmış olduğunu göstermektedir.

1.4. Vefatı

İkrime el-Berberî hicri yüz beş¹⁴⁸ yılında Medine'de¹⁴⁹ vefat etmiştir. Vefat tarihi ile ilgili kaynaklara baktığımızda bu konuda ihtilafın söz konusu olduğu ve farklı rivâyetlerin mevcut olduğu görülmektedir.¹⁵⁰ Onun Medine'de değil de Tunus'un Kayrevan şehrinde öldüğünü söyleyenler de vardır, ancak İbn Hallikân (ö. 681/1282) Medine'de vefat ettiği görüşünün doğru olduğunu söylemiştir.¹⁵¹

Medine yönetimi tarafından arandığından dolayı ömrünün son günlerini Dâvûd b. Husayn el-Medenî'nin (ö. 135/752-53) evinde gizlenerek geçiren İkrime el-Berberî'nin¹⁵² vefat ettiği sırada seksen yaşlarında olduğu rivâyet edilir.¹⁵³ Vefat tarihindeki ihtilaftan dolayı bu konuda da farklı rivâyetler vardır.¹⁵⁴

İkrime el-Berberî ile meşhur şair Küseyyir Azze'nin vefatı aynı güne rastlamış ve öğle namazından sonra cenaze namazları aynı yerde kılınmıştır.¹⁵⁵ Bu ikisinin görüşleri birbirine muhalif olduğundan aynı gün vefat etmeleri hayretle karşılanmıştır.¹⁵⁶

¹⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 222; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 27; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 285.

¹⁴⁸ Kahhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn, I-XIII, c. VI, s. 290*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, (t.y.); İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230.

¹⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 266; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 34; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 349.

¹⁵⁰ bk. Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 341; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 34; ; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 397; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 265.

¹⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 266.

¹⁵² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 33; Altıkulaç, Tayyar, “İkrime el-Berberî” DİA, XXII, 41.

¹⁵³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 126.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 266.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 224; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 291; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 266; Ebû İshâk eş-Şirâzî, İbrâhîm b. Alî b. Yusuf eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas, s. 70, Dâru'r-Râid el-Arabî, 1.Baskı, Beyrut, 1970; Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, c. III, s. 96, Dâru'l-Ma'rife, 1.Baskı, Beyrut, 1963.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 224; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 470.

Halk arasında bu iki kişinin ölümü “Bugün en büyük fakih ve büyük şair öldü.” sözleriyle ifadesini bulmuştur.¹⁵⁷

Defin günü halkın İkrime el-Berberî’yi terk edip Küseyyir Azze’nin cenazesinin peşinden gittiğini bildiren bir rivâyet bulunsa da¹⁵⁸ râvisi bilinmeyen bu rivâyeti önemsemeyen otoriteler bu duruma, İkrime’nin yönetim tarafından takip edilen bir kişi olması nedeniyle insanların idarecilerden çekinmelerinden ötürü cenazesine katılımın az olabileceği şeklinde açıklama getirmişlerdir.¹⁵⁹

2. İKRİME EL-BERBERÎ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. İlmî Konumu

Abdullah b. Abbas’tan tefsir rivâyet eden en meşhur müfessirlerden biri İkrime el-Berberî’dir. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)’nin tefsir almak için tavsiye ettiği dört şahıs arasında İkrime de vardır.¹⁶⁰ Bazıları İkrime’yi tefsirde en âlim kimse olarak görürler. Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Sellâm b. Miskîn (ö. 224/838) “İnsanlar arasında tefsiri en iyi bilen İkrime’dir” demişlerdir.¹⁶¹

Kaynaklara baktığımızda, İkrime el-Berberî’nin tefsir ilminin yanında siyer, hadis, fıkıh ve kıraat ilminde de yetenekli âlim bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Meşhur yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771)’nin Mekke’de kıraat öğrendiği ve hocalarının arasında İkrime el-Berberî’nin de olduğu bilinmektedir.¹⁶² Katâde b. Diâme (ö. 117/735) o dönemde siyeri en iyi bilen kişinin İkrime olduğunu söylemektedir.¹⁶³

¹⁵⁷ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, 32; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 288; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 470.

¹⁵⁸ Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 290; Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, III, 96; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 470.

¹⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, V, 34; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 263.

¹⁶⁰ el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, IV, 1629; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, IX, 245; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 241.

¹⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, II, 294; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, III, 106; Cerrahoğlu, İsmail, *Tâbiilerin Tefsir İlmine Hizmetleri*, s. 154.

¹⁶² Karaçam, İsmail, *Kur’ân-ı Kerim’in Nüzulü ve Kıraatı*, s.316, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, s. 121, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2006.

¹⁶³ Suyûtî, *Tabakâtü’l-Huffâz*, s. 44; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, V, 17; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 272.

“İkrime el-Berberî bir gün efendisi Abdullah b. Abbas'ın ağladığını görünce yanına yaklaşarak ona “Neden ağlıyorsun?” diye sordu. Abdullah b. Abbas “Balık avlanma yasağını ihlâl edenler, kendilerine hatırlatılan yasağı unutup ihlâl edince biz de kötülük ve yasağı menedenleri azaptan kurtardık. Zulmedenleri, itaatsizlikleri sebebiyle kötü bir azapla yakalayıp cezalandırdık” meâlindeki el-A'râf sûresinin 165. âyetini okudu ve “Ben bu kavimden yalnızca kötülükten menedenlerin kurtulduklarını zannediyorum. Diğerlerinin hepsi Allah'ın gazabına uğramışlardır. Hâlbuki biz, toplum içerisinde hoşlanmayacağımız pek çok şey görüyoruz ama onları kötülükten alıkoymuyoruz. Bu nedenle bizler de kötülerin hak ettiği cezaya müstahak olmaktayız. Bu sebepten üzülüyorum.” diye cevap verdi. İkrime, Abdullah b. Abbas’a “Canım sana feda olsun, onlar arasında kötülükten menedenlerin dışında, Yahudilerin yaptıkları isyanı kerih görerek sükûtlarıyla onlara muhalefet edenler de mevcuttu. Onlar, “Allah'ın helâk edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?”¹⁶⁴ sözleriyle öfkelerini aşikâr etmişlerdi. İşte bu tutumları sebebiyle onlar da kurtuluşa erenler arasındaydılar” dedi. İkrime'nin bu sözü üzerine sevinen Abdullah b. Abbas ona bir hulle giydirdi.”¹⁶⁵

Bu hâdisi gösteriyor ki, İkrime el-Berberî bir köle olmasına rağmen tefsir konusunda hür fikirli, düşüncesini açıkça beyan etme cesaretine sahip biriydi. Kur'ân-ı Kerim'de nakledilen hadiselerden çıkarılması gereken hisselerin tespitinde ve bunların zamana uyarlanarak hüküm çıkartılmasında da oldukça başarılı bir müfessirdi.

Abdullah b. Abbas'ın öğrencileri arasında İkrime el-Berberî'nin oldukça kıymetli bir yeri vardır. Mervezî (ö. 292/905), “İkrime, Abdullah b. Abbas'ın tefsiri en iyi bilen şakirtlerindendir”¹⁶⁶ demiştir. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Abdullah b. Abbas'ın talebeleri arasında karşılaştırma maksadıyla sorulan soruya cevap verirken İkrime hakkında benzer görüşü paylaştığını ortaya koymuştur.¹⁶⁷ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)'e,

¹⁶⁴ bk. el-A'râf, 7/164.

¹⁶⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 188; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 494-495; Duman, Mehmet Zeki, *Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyeti*, EÜİFD, s. 220.

¹⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 270; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 15; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 265.

¹⁶⁷ Altıkulaç, Tayyar, “İkrime el-Berberî” DİA, XXII, 41.

“Senden daha âlim bir kimse bilir misin?” diye sorduklarında, “İkrime” diye cevap vermiştir.¹⁶⁸

İkrime hakkında, kaynaklarda övgü ve takdir dolu birçok rivâyete rastlanmaktadır. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12)’e bazı âyetlerin tefsiriyle ilgili birtakım sorular sorulunca, “Bu sorularınızı İkrime’ye sorun. Çünkü o bir ilim denizidir” diye yanıt vermiştir.¹⁶⁹ Katâde b. Diâme (ö. 117/735)’de övgüsünü “Haram ve helâli en iyi bilen Hasan el-Basrî (ö. 110/728), menâsiki Atâ b. Ebû Rabâh (ö.114/732), tefsiri de İkrime (ö. 105/723)’dir” şeklinde dile getirmiştir.¹⁷⁰

2.2. Hocaları

Ömrünün kırk yılını ilimle uğraşarak geçirmiş bir kişi olarak İkrime el-Berberî (ö. 105/723)’nin ilk başta zikredilmesi gereken en önemli hocası Abdullah b. Abbas’tır. Bizzat kendisi Kur’ân tefsirinin tamamını ondan öğrenmiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹ Abdullah b. Abbas hem efendisi hem de hocası olarak ona hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin yanında hayata dair önemli toplumsal kuralları da öğretmiş ve onun saygı duyulacak âlim bir şahsiyet olarak ortaya çıkmasında çok büyük katkı sunmuştur.

Bizzat İkrime’nin anlatmış olduğu “Biz Mina’dan Arafat’a giderken Abdullah b. Abbas, bana, “Bugün senin bineğe binme günün” dedi. Ben de bineğe bindim, o da bana yol açtı” şeklindeki hâdise Abdullah b. Abbas’ın İkrime’ye gösterdiği özenin ve sevginin bir göstergesi mahiyetindedir.

İncelenen kaynaklarda İkrime el-Berberî’nin, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) dışında başka birinin yanına giderek ilim tahsil ettiğine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak bunca yıl ilimle meşgul olmuş bir kimsenin tek bir kişiden faydalanmış olması muhtemel gözükmemektedir. Öte yandan İkrime el-Berberî (ö. 105/723)’nin

¹⁶⁸ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, s. 70; Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, c. III, s. 373, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1984; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 106; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 265.

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 16; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 271.

¹⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 471; Zehebî, Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 272; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 16.

¹⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 470; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 241; Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 77.

Hiz. ÂiŒe (ö. 58/678), Hiz. Ali (ö. 40/661) ve Ebû Hüreyre (ö. 58/678) gibi büyük sahabîlerden tefsir ve hadis rivâyet ettiği bilinmektedir.¹⁷²

Netice itibarıyla İkrime el-Berberî birçok Œehre gerek maddî nedenlerle gerekse irŒat maksadıyla seyahatlerde bulunmuŒtur ve gittiği bu bölgelerdeki ilim adamlarından belli ölçülerde ilim almıŒ olması ihtimal dâhilindedir.

2.3. Öğrencileri

İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Mekke'de Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'tan aldığı ilmî birikimi talebeleri aracılığıyla İslam coğrafyasının birçok bölgesine yaymayı baŒarmıŒtır. Daha önce de bahsetmiŒ olduğumuz gibi kaynaklarda İkrime el-Berberî'nin bir ara Mağrib'e gittiği ve orada bulunan Hâricîlerin de ondan ilim aldığı zikredilmektedir. Buna binaen onun görüşlerinin daha çok Afrika'da kabul gördüğünü söyleyenler vardır.¹⁷³

Talebelerine bildiklerini aktarırken oldukça hassas davranan İkrime el-Berberî, sordukları sorulara da ikna edici cevaplar vermeye çalıŒırdı.¹⁷⁴ İnsanlar da onun ilmine çok güvenir ve onu yakaladıkları yerde sorularını yöneltirlerdi. Öğrencilerinden Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) İkrime'yi Basra pazarında merkebinin üzerindeyken etrafına toplanmıŒ olan insanların suallerine cevap verirken gördüğünü ve kendisinin de bunları ezberlemeye uğraŒtıđını anlatmıŒtır.¹⁷⁵ Hatta ona ulaşamayanlardan bazıları öğrencilerine sorularını yollar ve bu suallerin cevaplarını ondan öğrenmelerini isterlerdi. İkrime el-Berberî'nin öğrencileri arasında yer alan Amr b. Dînâr (ö. 126/744)'dan Œöyle rivâyet edilir. "Câbir b. Yezîd (ö. 128/746) bana İkrime'ye sormam için sorular gönderdi ve "Bu adam Abdullah b. Abbas'ın mevlasıdır. O bir ilim denizidir. Ona sorular sorunuz" dedi."¹⁷⁶

¹⁷² Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 349; ÇalıŒkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

¹⁷³ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Œerhu Sahihi'l-Buhârî, I-XIII*, c. I, s. 426, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1960.

¹⁷⁴ ÇalıŒkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 221; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 328; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 245; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 18.

¹⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 266; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, II, 9; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 271; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, III, 93.

İkrime el-Berberî'nin tefsir rivâyetleri daha çok Mısır hadis uleması aracılığıyla naklolunmuştur. Üç yüz civarında kişi kendisinden bilgi aktarmıştır.¹⁷⁷ Onun öğrencileri arasında tabîinin ileri gelenlerinden Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Şa'bî (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745) ve daha birçok zevat vardır.¹⁷⁸ Bu öğrenciler aracılığıyla İkrime el-Berberî'nin tefsir ve hadis rivâyetleri geniş bölgelere yayılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır.

2.4. İkrime el-Berberî'ye Yöneltilen İthamlar ve Bu İthamlara Karşı Kendini Savunması

Abdullah b. Abbas'ın en kıymetli öğrencilerinden ve Mekke Tefsir Medresesinin öncülerinden olan İkrime el-Berberî'nin lehinde ve aleyhinde çeşitli haberler mevcuttur.¹⁷⁹ Onun, aleyhinde bazı tabakat ve tarih kitaplarında yer alan haberlerle itham edilmesi rivâyetlerinin değeri açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Zira İslâmî ilimlerde kendisinden büyük ölçüde istifade edilen Abdullah b. Abbas'ın rivâyetlerinin önemli bir kısmını nakletmiş olan İkrime el-Berberî'nin itham edilmesiyle, İbn Abbas'ın rivâyetleri de zan altında kalmaktadır.

Kaynaklarda yer alan rivâyetlerdeki ithamlardan biri, İkrime el-Berberî'ye yalancılık isnad edilmesidir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)'ye "İkrime yalancılıkla itham olunur muydu?" diye sorulduğunda önce susmuş sonra "Bana gelince ben onu bu şekilde itham etmem" diyerek yanıt vermiştir.¹⁸⁰

Salt b. Dînâr,¹⁸¹ İbn Sîrîn (ö. 110/730)'e İkrime'nin nasıl biri olduğunu sorduğunu, onun da şu şekilde cevap verdiğini aktarır: "İkrime'nin cennetliklerden olması beni üzmez, ama İkrime yalancıdır."¹⁸² Aynı kişiler arasında şu diyalog da geçmektedir:

¹⁷⁷ Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

¹⁷⁸ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 341; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 229; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 265; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 49.

¹⁷⁹ bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 125.

¹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rîfetü'r-ricâl*, I, 406; Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, III, 373; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 221; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, II, 8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 476.

¹⁸¹ Vefat tarihi bulunamamıştır.

¹⁸² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III, 94; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 426; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 131.

“İkrime bize eziyet ediyor ve bize inkâr ettiği şeyleri anlatıyor. Allah’a dua edelim de onun canını alarak bizi ondan kurtarsın. Çünkü o yalancı biridir.”¹⁸³ Ancak bu hâdiseleri nakleden kişi olan Salt b. Dînâr hakkında İbn Sa’d Tabakât’ında hadis rivâyetinde zayıf sayıldığını ve fazla itibarının olmadığını bildirmiştir.¹⁸⁴

İkrime el-Berberî’yi yalancılıkla itham edenlerin ortaya koydukları bir diğer rivâyet de şudur: “Abdullah b. Hâris (ö. 84/703), Ali b. Abdullah b. Abbas (ö. 118/736)’ın yanına gittiğinde İkrime’yi bir kapıya bağlı halde görmüş ve “Siz kölelerinize böyle mi muamele ediyorsunuz?” diye sormuş, Ali de babası hakkında yalan söylediği için onu bu şekilde cezalandırdığını ifade etmiştir.”¹⁸⁵ Başka bir rivâyette Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) Bürd adındaki kölesine nasihatte bulunurken “İkrime’nin Abdullah b. Abbas’a yalan isnad ettiği gibi sen de benimle ilgili yalan isnadında bulunma” diye onu ikaz etmiştir.¹⁸⁶ Buna benzer bir diyalog da Abdullah b. Ömer (ö. 73/694) ile kölesi Nâfi (ö. 117/735) arasında yaşanmıştır.¹⁸⁷

İlk rivâyetin senedinde yer alan ve haberi efendisi Abdullah b. Hâris (ö. 84/703)’ten nakleden Yezîd b. Ebû Ziyâd¹⁸⁸, tabîinden sayılmakla beraber güvenilir bir râvî olarak kabul edilmediği, kimi otoriteler tarafından zayıf olarak nitelendirildiği, münker sayılan rivâyetlerinin olduğu¹⁸⁹ ve hadislerinin delil olarak kullanıldığı ravilerden olmadığı¹⁹⁰ göz önünde bulundurulduğunda Ali b. Abdullah b. Abbas (ö. 118/736)’ın İkrime el-Berberî hakkında ileri sürdüğü sözün onun aleyhinde bir delil olarak kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu rivâyet doğru olarak kabul edilmiş olsa bile, Ali b.

¹⁸³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, V, 25; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 282.

¹⁸⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VII, 206.

¹⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, III, 266; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, 33; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 82; el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, IV, 1629; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, s. 456, Mısır Milli Kütüphane Heyeti, 2.Baskı, Kahire, 1992.

¹⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, I-III, c. II, s. 71, Dârü’l-Hânî, 2.Baskı, Riyad, 2001; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 280; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, V, 22; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 266.

¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 351.

¹⁸⁸ Vefat Tarihi Bulunmamıştır.

¹⁸⁹ bk. Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VI, 129-133; Altıkulaç, Tayyar, “İkrime el-Berberî” DİA, XXII, 41.

¹⁹⁰ Suyûtî, *Tabakâtü’l-Huffâz*, s. 68; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 272.

Abdullah b. Abbas'ın bu sözle neyi kastetmiş olduğu ve İkrime'ye uyguladığı muamele de haklı olup olmadığı da belli değildir.

Kanaatimizce İkrime el-Berberî (ö. 105/723) için yapılmış yalancı nitelemesi onun yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki İkrime hakkında nakledilen rivâyetler incelendiğinde görülecektir ki onun yalancılıkla itham edilişi hep ilim meclislerinde sorulan sorulara vermiş olduğu cevaplardan ileri gelmektedir. Onun sorulan bu sorulara vermiş olduğu genel kanaate aykırı bazı cevaplar Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) adına yalan uydurmakla suçlanmasına yol açmıştır.¹⁹¹

Yine bu rivâyetleri incelediğimizde onun için söylenmiş “yalan söyledi” şeklindeki söylemlerin “hata etti” manasında kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Nitekim İbn Hibbân (ö. 354/945)'ın “es-Sikât” adlı eserinde “كذب” kelimesinin “أخطأ” anlamında kullanıldığına dair rivâyet bulunmaktadır.¹⁹² Bu rivâyet İkrime el-Berberî'nin yalan söylediğinden kastedilen mananın hata ettiği olduğunu gösterir ki bu durum da onun zayıf olmadığına işarettir.

İkrime el-Berberî'nin fazlaca rivâyette bulunması bazı insanları rahatsız etmiş ve bu insanlar onun hakkında bu rivâyetleri kendisi mi uyduruyor gibi ithamlar da bulunmuşlardır. Adamın biri, Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden bir tanesi olan¹⁹³ Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713)'e, Kur'ân-ı Kerîm'deki bir âyetin tefsirini sordu. Saîd b. Müseyyeb de İkrime'yi kastederek: “Onu benden değil, Kur'ân'dan hiçbir şeyin kendisine kapalı kalmadığını zannedenden sor” dedi.¹⁹⁴

Ancak bir râvinin fazla rivâyette bulunması onun adaletine zarar vermez. Bu şekilde ithamlar Ebû Hüreyre (ö. 58/678)'ye de yapılmıştır. O, kendi hakkında yapılmış bu ithamları duyunca kendinden emin bir şekilde “Bazı kimseler “Ebû Hüreyre çok rivâyet ediyor” diyorlar. Ancak ensar kardeşlerimiz tarlalarında ziraatla meşgul, muhâcir kardeşlerimiz de pazarda ticaretle meşgul iken, ben karın tokluğuna Hz.

¹⁹¹ Ersöz, Muhammed, *Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi*, ŞÜİFD, s. 101.

¹⁹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 114.

¹⁹³ Kandemir, Mehmet Yaşar, “Saîd b. Müseyyeb” DİA, XXXV, 563, İstanbul, 2008.

¹⁹⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 81; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 81; Emin, Ahmed, *Fecr'ül İslâm*, s. 304.

Peygamber (s.a.s.)'e hizmet ediyor, onların görmediklerini görüyor, duymadıklarını duyuyordum”¹⁹⁵ diyerek cevap vermiştir. Buradan da anlıyoruz ki bir râvinin fazla rivâyette bulunması anormal bir durum olarak kabul edilemez. Ravîlerin rivâyet sayısı şartlarına ve ortamlarına bağlı olarak farklılık arz edebilir.

Kuvvetli ve iştiyaklı bir ilmî kişiliğe sahip olan İkrime el-Berberî'nin akranları tarafından hissi değerlendirildiği fakat yüz yüze geldikleri vakit susmayı tercih ettikleri görülmektedir. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve İkrime'den naklettiği bir rivâyete baktığımızda Saîd b. Cübeyr çevresindekileri İkrime'den aldıkları bazı hadisler sebebiyle eleştirerek kendisinin yanında bunları rivâyet edemeyeceğini söylemiştir. O sırada aynı meclise gelen İkrime el-Berberî söz konusu hadisleri onun yanında da zikretmiş, ancak Saîd b. Cübeyr de dahil hiç kimse ona itiraz etmemiştir.¹⁹⁶ Esasen cerh ve tadil ilminde akranların birbiri aleyhine yönelttiği ithamların da dikkate alınmadığı bilinmektedir.¹⁹⁷

Hakkındaki kizb ithamlarıyla daha hayattayken karşı karşıya kalmış olan İkrime el-Berberî “Şu arkamdan beni yalanlayanları gördünüz mü? Neden beni yüzüme karşı değil de arkamdan yalanlarlar. Vallahi yüzüme karşı yalanladıkları vakit, işte o zaman beni gerçekten yalanlamış sayılırlar”¹⁹⁸ diyerek kendini savunmuştur. Hakkında yapılmış haksız eleştirilerden rahatsızlık duyarak insanlara Abdullah b. Abbas'ın onun için yaptığı teziyeyi hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir. Osman b. Hâkim'in¹⁹⁹ anlattığı olay onun bu yöndeki çabasını ortaya koymaktadır. “Bir gün Ebû Ümâme ile beraber oturuyorduk ki İkrime çıkageldi ve Ebû Ümâme'ye şöyle sordu: “Sen Abdullah b. Abbas'ın benim hakkımda, ‘İkrime size ne anlatırsa bilin ki o doğrudur. Çünkü o benim

¹⁹⁵ Buhârî, “*İ'tisâm*“, 22; Müslim, “*Fedâilü's-Sahâbe*“, 159.

¹⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 275; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 19.

¹⁹⁷ Altıkulaç, Tayyar, “*İkrime el-Berberî*” DİA, XXII, 42.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, VII, 267; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 19; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 428; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 82; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 275.

¹⁹⁹ Vefat tarihi bulunamamıştır.

hakkında yalan söylemez' dediğini işitmedin mi?" Bu sorunun üzerine Ebû Ümâme "evet, duydum" diye cevap verdi."²⁰⁰

İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin yalancılıkla itham edilmesinin dışında Hâricîlikle de itham edildiği görülmektedir. Bu mevzuda kaynaklarda fazlaca rivâyet bulunmaktadır. Ali b. el-Medîni (ö. 256/870) İkrime'nin Harûriyye²⁰¹ mezhebinin görüşlerini benimsediğini dile getirir.²⁰² Başka bir rivâyette yine Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e yöneltilen "İkrime İbâdiyye²⁰³ koluna mı mensuptu?" sorusuna Ahmed b. Hanbel'in cevabı "İkrime'nin Sufriyye'ye²⁰⁴ mensup olduğu söylenmektedir" şeklinde olmuştur.²⁰⁵

Rivâyetlerden anlaşılacağı gibi İkrime el-Berberî sadece Hâricîlikle²⁰⁶ itham edilmiş değil, hemen hemen bütün Hâricî gruplara nispet edilmiştir. Ona yapılan Hâricîlik isnadının herhangi bir dayanağı bulunmamaktadır. Onun Hâricî olarak itham edilmesine bir sebep zikredilmemiştir. Bu ithamları yapanlar bunu destekleyen tek bir delil de sunmamışlardır. Yapmış olduğumuz çalışmalar esnasında İkrime el-Berberî'nin hayatı ve ilmî kişiliğini incelerken onun Hâricî düşünceler taşıdığına dair herhangi bir emare tespit edemedik. Kaldı ki onun hayatına baktığımızda da anlayacağımız gibi hayat tarzı Hâricîlikle pek de bağdaşmamaktadır.²⁰⁷

İkrime el-Berberî hakkında Hâricîlik dedikodularının çıkma sebepleri arasında ilmî konularda açık görüşlü olması ve fikirlerini çekinmeden açıkça ortaya koyması

²⁰⁰ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh, *Târîhu Dimesk*, thk. Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, c. XLI, s. 104, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 82; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 265; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 271; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 428.

²⁰¹ Hükmün sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Hâricîler'e verilen ad.

²⁰² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, II, 7; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 21.

²⁰³ Hâricî fırkalarının en mutedili ve günümüze ulaşan tek kolu.

²⁰⁴ İlk Hâricî fırkalarından biri.

²⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 21.

²⁰⁶ Dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka. **Hâricî**, "çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki **hurûc** kökünden "ayrılan, isyan eden" mânasında bir sıfat olan **hâric** kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için **hâriciyye** ve **havâric** kullanılır. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini "insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında kullanmışlardır.

²⁰⁷ Ersöz, Muhammed, *Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi*, ŞÜİFD, 95.

gibi nedenler gösterilebilir. Onun “فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ أَنْدَادًا” “Allah’a ortaklar koşmayın”²⁰⁸ âyetini tefsir ederken dile getirdiği: “Eğer köpeğimiz olmasaydı evimize hırsız girerdi gibi ifadeler dahi şirk kavramının kapsamına girer”²⁰⁹ şeklindeki yorumu da onun bu yönünü ortaya koymaktadır. Ancak İkrime el-Berberî açık görüşlülüğünün yanında aynı zamanda akîdevî konularda da çok hassas bir âlimdi. Onun Hâricîlikle itham edilmesinin altında yatan temel sebep gerçek manada Hâricîliğin propagandasını yapmış olması değil, zikretmiş olduğumuz bu üslûbudur. Kaldı ki böyle bir düşünceye sahip olduğunu gösteren kuvvetli bir delil de elimizde mevcut değildir.

Kaynaklarda geçen onun Hâricî olduğuna dair rivâyetler ithamdan öteye geçmemektedir. Bu ithamların bir sebebi de ulema arasında İkrime’nin sanki inatçı ve düşüncelerine körü körüne bağlı bağnaz bir kişi gibi algılanmış olmasından ileri gelmektedir.²¹⁰ Ancak bu şekilde bir ithamı kabul etmek İkrime el-Berberî’ye haksızlık olacaktır. Örneğin kendisine ed-Duhân sûresi on altıncı âyette geçen “البطشة الكبرى”nın ne anlama geldiği sorulunca “ahiret günüdür” diye cevap vermiştir. Bu cevap üzerine kendisine Abdullah b. Mes’ûd’un “O gün Bedir günüdür” dediği aktarılınca “Tamam, Bedir günüdür” diyerek kabul etmiş ve daha sonra bu âyet sorulduğunda da “Bedir günü” diye cevap verdiği bildirilmiştir.²¹¹ Bu olaydan anlıyoruz ki İkrime kendisinden önde bir âlimin kanaatini duyunca kendi fikrinde inat etmemiş aksine hemen kendi düşüncesinden vazgeçerek diğer görüşü kabul etmiştir. Bu durum İkrime el-Berberî’nin ilimde kendini geçen âlimlere nasıl itibar ettiğine, ilmi konularda inatçı ve bağnaz bir kişiliğe sahip olmadığına ve gösterdiği ciddiyete güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Diğer yandan İkrime el-Berberî’nin farklı Hâricî kollara mensup olduğuna dair yapılan ithamlara maruz kalması, onun bu kollara mensup olduğu bilinen kimselerle

²⁰⁸ el-Bakara, 2/22.

²⁰⁹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 369; es-Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, I-X, c. I, s. 167, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1.Baskı, Beyrut, 2002.

²¹⁰ Ersöz, Muhammed, *Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi*, ŞÜİFD, s. 95.

²¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLI, 106; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 426; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübela*, V, 28; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 269; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XX, 285.

yakın ilişki içerisinde olmasından da kaynaklanmış olabilir. Yahyâ b. Bükeyr'in²¹² “O, Mısır’a gelmişti daha sonra da Mağrib’e geçti. Mağrib de Hâricîler ile ilişkileri oldu. Hâricîler de kendisinden ilim aldılar”²¹³ şeklinde anlattığı haber de bunun göstergesidir.

İkrime el-Berberî hiçbir toplumu istisna etmeksizin ilmini paylaşmış güvenilir, ilmî edebe özen gösteren bir âlimdir. Tabiîn dönemi hadis âlimi ve hafızı Ahmed b. Mikdâm el-İclî (ö. 253/867) “İkrime, tâbiînden, sika ve Harûrî olduğuna dair kendisine yöneltilmiş suçlamalardan uzak bir müfessirdir”²¹⁴ diyerek onu bu ithamlara karşı savunmuştur.

Bazı kimselere göre İkrime el-Berberî’nin diğer bir kusuru da yöneticilerden hediye kabul etmesi olmuştur. İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) Tabakât’ında yer verdiği bir rivâyette İmrân b. Hudeyr (ö. 49/669)²¹⁵ “İkrime’nin sarığının eskimiş hatta yırtılmış olduğunu gördüm ve ona “Sarığımı sana vereyim mi?” diye sordum. O da bana “Biz ancak emirlerden hediye kabul ederiz” diye yanıt verdi” şeklinde bir hadiseden bahsetmektedir.²¹⁶ Yine onun Esbahan’a gittiğinde bölge valisinden yüklü miktarda para kabul etmesi de bu tarz eleştirilerin sebeplerinden biri olmuştur. Buna benzer nedenlerden dolayı İkrime el-Berberî muasırları arasında bir takım âlim tarafından eleştirilere maruz kalmıştır.²¹⁷

Kaynaklarda İkrime el-Berberî’nin sika olmadığına dair rivâyetler mevcuttur. İmam Mâlik (ö. 179/795), İkrime el Berberî’den hiç rivâyette bulunmamıştır. Onun Muvatta’sında İkrime’den hiç rivâyet bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum meşhur hadis ve ricâl âlimi Yahya b. Main (ö. 233/848)’e sorulmuş o da “Çünkü İkrime Sufriyye’nin görüşlerini intihal ediyordu” şeklinde yanıt vermiştir.²¹⁸ Ahmed b. Hanbel (ö.

²¹² Vefat tarihi bulunamamıştır.

²¹³ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, III, 96; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 426; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 21.

²¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 31.

²¹⁵ Vefat tarihi için bk. Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Ca'fi, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, I-II, c. II, s. 98, Mektebet'ü Dâru't-Türâs, 1. Baskı, Kahire, 1977.

²¹⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 222.

²¹⁷ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 153.

²¹⁸ et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, XI, 634; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 267; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 21; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 278.

241/855)'in de "İkrime b. Hâlid,²¹⁹ Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'ın mevlası İkrime'den daha güvenilirdir." dediği kaynaklarda zikredilmektedir.²²⁰

Buna karşın Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ebü'l-Hasen el-İclî (ö. 261/875), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi hadis otoriteleri İkrime el-Berberî'nin sika olduğunu, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de hadislerinin delil olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Buhârî (ö. 256/870) ise çevresinde ve arkadaşları arasında İkrime'nin rivâyet ettiği hadislerle herkesin güvendiğini söylemiştir.²²¹

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) babasına İkrime el-Berberî (ö. 105/723) hakkında sormuş ve babası şu cevabı vermiştir: "İkrime sikadır ve rivâyetleri de delil kabul edilir. Ona güvenmeyenler Yahya b. Said (ö. 198/813) ve İmam Malik (ö. 179/795)'tir. Buna sebep de onun bazı görüşleridir."²²²

İkrime el-Berberî'nin sika olup olmama durumu hadis âlimleri tarafından tartışılmış, bu konuda bazı görüşler dile getirilmiş ve İkrime hakkında birtakım çalışmalar yapılmıştır. Örneğin İbn Mende (ö. 395/1005)'nin "İkrime'den rivâyet edilen hadislerin sihhati" isminde bir cüz oluşturduğundan söz edilmektedir.²²³ Yine et-Taberî (ö. 310/923)'nin İkrime el-Berberî'nin adâletini delilleriyle ortaya koyduğu iki varaklık bir risâle yazdığı, buna benzer el-Münzirî (ö. 656/1258)'nin de bir çalışmasının bulunduğu belirtilmektedir.²²⁴

Hadis âlimlerinin eserlerine baktığımız da çok sayıda İkrime el-Berberî rivâyetleriyle karşılaşmamamız mümkün olacaktır. İmam Malik (ö. 179/795) istisna edilecek olursa genelde bütün muhaddisler onu sika olarak kabul etmiş Kütüb-i Sitte musannifleri başta olmak üzere eserlerinde rivâyetlerine yer vermişlerdir. Yalnızca el-Buhârî (ö.

²¹⁹ Vefat tarihi bulunamamıştır.

²²⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 26.

²²¹ bk. Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, III, 376; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1630; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 282; Altıkulaç, *Tayyar*, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 41.

²²² İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLI, 104; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 32; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 428.

²²³ Altıkulaç, *Tayyar*, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 42; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 31.

²²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 273.

256/870) dahi el-Câmi'u's-Sahîh'inde İkrime el-Berberî'nin 139 rivâyetini nakletmiştir.²²⁵

Sonuç itibariyle hakkında yalancılık ve Hâricîlik ithamları çıkan İkrime el-Berberî'nin bu tür ithamlardan uzak olduğunu ve rahatlıkla rivâyetlerinin alınıp delil olarak kullanılabileceğini söylemek mümkündür. Yaşadığı dönemde Müslümanlar arasında ayrılıkların ve çatışmaların çoğaldığı, bunun neticesinde gruplaşmaların yoğun olduğu düşünüldüğünde aleyhinde söylenenleri izah etmek daha kolay olacaktır. Bununla birlikte İkrime el-Berberî hakkında aleyhten çok lehte haber mevcuttur.²²⁶

2.5. Hadis İlmindeki Yeri

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) tefsir ilminde olduğu gibi hadis ilminde de söz sahibi bir âlimdi. Rivâyet ettiği hadislerin çoğunu başta Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) olmak üzere, Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hz. Âişe (ö. 58/678), Ukbe b. Âmir (ö. 58/678), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) (r.a.) gibi sahâbenin önde gelen isimlerinden almıştır.²²⁷

İkrime el-Berberî'den yetmişden fazlası tabîinden olmak üzere farklı şehirlerden üç yüz civarlarında kişi rivâyette bulunmuştur.²²⁸ Rivâyette bulunanlardan bazılarının isimleri farklı kaynaklarda zikredilmektedir. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), İbrâhim en-Ne-hâî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), A'meş (ö. 148/765) gibi âlimler bu isimlerden bazılarıdır.²²⁹

²²⁵ Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 42.

²²⁶ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 83.

²²⁷ İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, c. VII, s. 7, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1.Baskı, Beyrut, 1952; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 224; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 106; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I,386; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1627; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 49; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 265.

²²⁸ İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 41; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, s. 75.

²²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 229; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 265; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1627; İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 341; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 31.

İkrime el-Berberî, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)'in bulunduğu bir ortamda bazı hadisler rivâyet etmiş ve İbn Cübeyr de dâhil orada bulunanların hiçbirinden ses çıkmamıştır. İkrime gittikten sonra oradakiler İbn Cübeyr'e "Ey Ebû Abdullah ne oldu?" diye sorduklarında, onun "İkrime otuz meseleyi çözdü ve hadiste isabet etti" yanıtını vermesi İkrime el-Berberî'nin hadis ilmindeki konumuna işaret etmektedir.²³⁰

Muâsırlarından Şa'bî (ö. 104/722), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Habib b. Ebî Sâbit (119/737), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), A'meş (ö. 148/765), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Muhammed b. Fudayl (ö. 195/811), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi birçok hadis âlimi ona övgüde bulunmuş ve onu takdir etmişlerdir.²³¹ Örneğin Şa'bî (ö. 104/722), İkrime el-Berberî'den başka Allah'ın kitabını iyi bilen bir kişinin kalmadığını söylemiştir.²³² Yine Saîd b. Cübeyr de şu sözlerle İkrime el-Berberî'ye övgüde bulunmuştur: "Eğer İkrime hadis ilminden elini çekerek hadisini gizlemiş olsaydı, insanlar onun hadisine ulaşabilmek için çok meşakkatli yolculuklara çıkmak zorunda kalırlardı."²³³ Saîd b. Cübeyr'in bu ifadeleri aynı zaman da İkrime el-Berberî'nin çok sayıda hadis rivâyet ettiğini de belgeler niteliktedir.

Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)'nin anlattığı "Atâ (ö. 114/732), Tâvûs (ö. 106/725) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)'in de içinde bulunduğu bir toplulukta, İkrime (ö. 105/723) bir şeyler anlatıyordu. Oradakiler de sanki başlarına kuş konmuş gibi dikkatle onu dinliyorlar ve sözünü her bitirişinde kimisi eliyle kimisi başıyla onu tasdik ediyordu. İkrime böylece otuz meseleyi bitirdi. Balık meselesine gelene kadar da kimse ona muhalefet etmedi. Balık meselesinde²³⁴ İkrime, Musa (a.s.) ve arkadaşının azığı olan balığın suyun dibinde onlarla beraber yüzdüğünü söyledi. Saîd b. Cübeyr "Ben şahadet ederim ki Abdullah b. Abbas balığı bir sepet içerisinde taşıdıklarını söylemişti" diyerek bu konuda

²³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 220; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 275; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 19.

²³¹ bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 16-19.

²³² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 428; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 326; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 84; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 245; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1629; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 17.

²³³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 106; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 220.

²³⁴ bk. el-Kehf, 18/60-61.

muhalefet etti”²³⁵ şeklindeki bu olay da yine onun, bazı meselelerde muhalefet edilmiş olsa da çoğu meselede çağdaşları tarafından onaylandığına örnek teşkil etmektedir.

el-Buhârî (ö. 256/870) İkrime el-Berberî için “İkrime’nin ilmine muhtaç olmayan hiçbir arkadaşımız yoktur” demiştir.²³⁶ İkrime’nin kendi dönemindekiler ve sonrakiler onun güvenilirliğini tasdik etmişler ve birçok muhaddis de onun rivâyetlerine kitaplarında yer vermişlerdir. Bu rivâyetlerden birkaç tanesine burada yer vermek istiyoruz.

“Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hutbesinde artık Rabbine kavuşmak vaktinin geldiğini ima edince Hz. Ebû Bekir ağlamaya başlamıştı. Rasûlüllah (s.a.s.) bu durumu görünce; “Ey Ebû Bekir! Ağlama!” buyurmuş ve şöyle devam etmiştir: “Arkadaşlığı ve malı ile insanların bana en çok iyiliği dokunanı Ebû Bekir’dir. Eğer ümmetinden bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir’i seçerdim. Fakat İslam kardeşliği ve bundan kaynaklanan sevgi daha önemlidir.”²³⁷

“Abdullah b. Abbas (r.a.) şöyle söylemiştir: “Muhakkak Allah Teâlâ, Hz. Muhammed’i gök ehlerinden ve Peygamberlerden üstün kılmıştır.” Orada bulunanlar ona dediler ki: “Ey İbn Abbas! Allah Teâlâ, Hz. Muhammed’i Peygamberlere neden üstün kılmıştır?” İbn Abbas şöyle cevap verdi: “Allah Teâlâ “Biz her Rasûlü, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara iyice açıklasın”²³⁸ buyuruyor. Ancak Hz. Peygamber için “Biz seni, ancak bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik”²³⁹ buyurmaktadır.”²⁴⁰

“Bir adam gelerek, "Ey Allah'ın Rasûlü! Annem vefat etti. Ben onun için tasaddukta bulunsam ona faydası olur mu?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.): "Evet" deyince, adam: "Benim bir meyveliğim var. Sizi şahit tutuyorum ve onu annem için tasadduk ediyorum" dedi.”²⁴¹

²³⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü ’l-Kübrâ*, V, 222; Mizzî, *Tehzîbu ’l-Kemâl*, XX, 272; Zehebî, *Siyeru A’lâmi ’n-Nübelâ*, V, 17; Fesevî, *el-Ma’rife ve ’t-Târîh*, II, 7.

²³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu ’t-Tehzîb*, VII, 266; Zehebî, *Siyeru A’lâmi ’n-Nübelâ*, V, 31; Nevevî, *Tehzîbu ’l-Esmâ*, I, 341; Zehebî, *et-Tefsîr ve ’l-Müfessirûn*, I, 83.

²³⁷ Buhârî, “Salât”, 78.

²³⁸ İbrâhîm, 14/4.

²³⁹ Sebe, 34/28.

²⁴⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 8.

²⁴¹ Tirmizî, “Zekât”, 33.

Bunlar gibi birçok İkrime rivâyetine hadis âlimlerinin eserlerinde sıkça rastlamaktayız. Her ne kadar bazı kaynaklar kimi muhaddislerin İkrime el-Berberî'den hadis nakletmekten kaçındıklarını ileri sürmüşseler de²⁴² bu muhaddislerin eserlerine baktığımızda hiçbirinin tam anlamıyla ondan nakledilen hadisleri almaktan geri durmadıklarını görmekteyiz.

2.6. Fıkıh İlmindeki Yeri

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) genç yaşlarında köle olarak geldiği Abdullah b. Abbas'ın yanında uzun yıllar ilim tahsil etmiş, ilme olan iştiyakı ve azmi neticesinde hocası İbn Abbas evde iken o kapıda insanlara fetva verebilecek seviyeye ulaşmıştı.²⁴³ Daha hocası hayattayken ona fetva verme yetkisi tanımıştır.²⁴⁴

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), İkrime el-Berberî'ye sadece fetva verebilecek kapasiteye gelmesini sağlayan ilmî bilgiyi değil, fetva verme konusunda takip edilmesi gereken yöntemi de öğretmiştir. Hatta İbn Abbas'ın İkrime'ye şu şekilde talimat verdiği rivâyet olunmuştur. “Haydi, git ve insanlara fetva ver. Bir kişi sana gelir de kendisi için önemli bir durum hakkında soru yöneltirse ona fetva ver ancak sorusu kendisiyle ilgisi olmayan bir konu hakkında ise ona fetva verme. Sen bu şekilde yaparsan insanların senin üzerindeki üçte iki ölçüsünde sıkıntı ve meşakkatini azaltmış olursun.”²⁴⁵ İbn Abbas'ın bu tavsiyesi İkrime'ye vermiş olduğu çok yönlü eğitimin de bir kanıtı niteliğindedir.

Kur'ân ahkâmı, Sünnetin uygulanması ve dinin şer'î yönüyle ilgili derin bilgiye sahip olan İkrime el-Berberî²⁴⁶ bu bilgi birikimini öğrencileriyle ve bilgisinden istifade etmek isteyen kimselerle paylaşarak, İslâm dinin uygulanmasına büyük hizmet sunmuştur. Onun derin ilmî yeteneğini birçok kişi gibi el-Buhârî (ö. 256/870)'nin

²⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 425; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 292.

²⁴³ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 44; Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, III, 376; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1629; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 269; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 14.

²⁴⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 74; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, I, 386; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 106.

²⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 245; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-Muvakkı'in*, II, 128; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 327; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1628; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 15; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 349.

²⁴⁶ Çalışkan, İsmail, s.75.

hocalarından biri olan meşhur muhaddis Ali b. el-Medîni (ö. 256/870) de takdir etmiş ve Abdullah b. Abbas'ın köleleri içinde en bilgili olan kişinin İkrime el Berberî (ö. 105/723) olduğunu söylemiştir.²⁴⁷

İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin ara sıra Basra'ya giderek orada bulunduğu ve onun orada bulunduğu zaman içerisinde, Basra da ikamet eden Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'nin vaaz ve fetva vermekten çekindiği rivâyet edilmektedir.²⁴⁸ İkrime'den ilim alanların arasında bulunan Hasan el-Basrî onun için "Basra'ya geldikçe İkrime bize tefsirden çok şey bıraktı"²⁴⁹ ve "Onun tefsirine sıkı sıkı yapışınız"²⁵⁰ diyerek ona olan hürmetini dile getirmiştir.

Yine bir gün Hasan el-Basrî'ye "Duymadın mı? İbn Abbas'ın kölesi İkrime, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in küplerde nebiz (içki) yapmayı yasakladığını söylemektedir" denilmişti. Hasan el-Basrî de onlara "Vallahi İbn Abbas'ın kölesi doğru söylemiş. Hz. Peygamber (s.a.s.) küplerdeki nebizi haram saymıştır" diyerek İkrime'nin söylediklerini onaylamıştır.²⁵¹

Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi çağdaşı olan birçok âlim zevat İkrime el-Berberî'ye tefsir konusunda başvurdukları gibi fıkıhta da başvururlar ve onun engin ilminden istifade etmeye çalışırlardı.

2.7. Eserleri

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) tefsir adına insanlara ne öğrettiyse hepsini hocası Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'tan aldığını ifade etmiş²⁵² ve Mushaf'ın iki kapağı arasındaki bütün âyetleri tefsir ettiğini²⁵³ söylemiştir. Buna istinaden İbn Nedim (ö. 385/995)

²⁴⁷ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 44; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 31; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 289; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1629.

²⁴⁸ Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî" DİA, XXII, 41; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 349.

²⁴⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, III, 375; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 428; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 273; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 266; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 18.

²⁵⁰ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 151.

²⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 222.

²⁵² Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 241; ez-Zürkânî, *Menâhîlü'l-İrfân*, II, 20; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 470.

²⁵³ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 327.

Fihrist'in de zikrettiği “*Tefsîru İkrime*” adındaki eserle bu rivâyeti doğrulamıştır.²⁵⁴ Ancak böyle bir eserin günümüze kadar ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁵⁵

Bazı haberlerden onun kitap sahibi olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁶ Örneğin Ali b. el-Medîni (ö. 256/870)'den naklolunan bir haberde anlatıldığına göre Amr, babası Abdullah'ın yanına gelerek onda bulunan İkrime el-Berberî'nin kitaplarından istinsah edermiş. Daha sonra bu yazdığı şeylerden İkrime'ye soru sormaya başlayınca İkrime bu soruların kendi kitabından olduğunu anlamış ve “Görüyorum ki senin aklın henüz bunlara ermiyor” diyerek Amr'a tazirde bulunmuştur.²⁵⁷ Bu rivâyete baktığımızda onun kitap sahibi olduğunu anlamaktayız.

Ayrıca araştırmalarımız neticesinde İkrime el-Berberî'nin bir de vücûh ve nezâirle ilgili eserinin olduğu anlaşılmıştır. İkrime el-Berberî'nin telif ettiği bu eser de günümüze kadar ulaşmamıştır.²⁵⁸ Ancak bazı araştırmacılar İkrime el-Berberî'ye isnad edilen bu eserin Abdullah b. Abbas'tan nakledilen görüşlerden meydana geldiği yönünde fikir beyan etmişlerdir.²⁵⁹

²⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, s. 53, Dâru'l-Ma'rife, 2.Baskı, Beyrut, 1997.

²⁵⁵ Altıkulaç, Tayyar, “*İkrime el-Berberî*” DİA, XXII, 42.

²⁵⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tâbülerin Tefsir İlmine Hizmetleri*, s. 155.

²⁵⁷ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 244; Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 156; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 126.

²⁵⁸ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 155.

²⁵⁹ Altuntaş, Halil, *el-Vücûh Ve'n-Nezâir*, Diyanet İlmî Dergi, XXVI, (1), s. 21, Ankara, 1990.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKRİME EL-BERBERİ'NİN TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ VE ÖNE ÇIKAN TEFSİR YORUMLARI

KUR'ÂN-I KERİM'İ TEFSİR METODU

Mekke Tefsir Ekolünün tabiîn neslindeki öncülerinden biri olan İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Kur'ân âyetlerini tefsir ederken bu ekolün takip ettiği metodu uygulamıştır. Bu metod çerçevesinde çoğunlukla garip ve anlaşılması güç olan kelimelerin izahı, mübhemâtın açıklanması ve bazı fikhî meselelerin çözülmesi gibi hususlarda ortaya koyduğu görüşlerine başta Taberî tefsiri olmak üzere diğer rivayet tefsirlerinde de sık sık rastlanmaktadır. Bu bölümde rivâyet, dirâyet ve Kur'ân ilimleri yönünden tefsir metodu şeklinde gruplandığımız bu görüşlerini elimizden geldiği ölçüde örneklendirmeye gayret göstereceğiz.

1. RİVAYET YÖNÜNDEN TEFSİR METODU

Kur'ân âyetlerinin Kur'ân'la, Sünnetle, sahabe ve tabiînden gelen rivâyetlerle açıklanması anlamında kullandığımız **rivâyet tefsirini** son dönem Mısır ulemâsından ez-Zürkânî (ö. 1367/1948), “Kur'ân, sünnet veya sahabe sözlerinden murad-ı ilahiye açıklamak üzere gelen rivâyetlerdir”²⁶⁰ şeklinde tarif etmiştir. Selefin önde gelen âlimleri rivayet tefsirinin en iyi ve en isabetli tefsir olduğunu söylemişlerdir.²⁶¹ Onlar özgün görüşler ve özgür fikirlerle Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmeyi doğru bulmuyorlardı. Çünkü onların görüşüne göre nakle dayanmayan tefsir keyfî tefsirdir ve tahminden ibarettir.

Rivayet tefsiri başlığı altında hangi konulara yer verileceği genel itibarla belli olsa da bazı ihtilafların söz konusu olduğu görülmektedir. Mesela Kur'ân-ı Kerîm'i, Kur'ân ile tefsir etmenin hangi başlık altında değerlendirilmesi gerektiği ihtilaf konusu olmuştur. Ancak bu durumun ez-Zürkânî'den sonra belirginleştiği ve daha sonraki tefsir usûlü kitaplarında genelde bu sınıflandırmanın kullanılmış olduğu müşahade edilmektedir. Nitekim ez-Zürkânî (ö. 1367/1948) ve birçok âlim Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirini, rivayet tefsiri başlığı altında değerlendirmektedir.²⁶² Biz de bu başlık altında İkrime el-Berberî'nin Kur'ân âyetlerini Kur'ân'la tefsir edişine örnekler sunacağız.

²⁶⁰ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II, 12.

²⁶¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 46-50; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 161; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 210.

²⁶² ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II, 12.

1.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

Kur'ân âyetleri birbirini tasdik eder ve aynı zamanda birbirini açıklar. Bazen bir âyette mübhem olarak zikredilen bir kelime başka bir âyette tefsir edilmekte, kısa ve öz anlatılan bir konu da başka bir âyette detaylı olarak zikredilebilmektedir.²⁶³ Örneğin “Âdem, Rabbinden kelimeler aldı ve bu kelimelerle Allah'a tövbe etti. Şüphesiz Allah, tövbeleri çok kabul eden, çok merhametli olandır” meâlindeki el-Bakara sûresinin otuz yedinci âyetinde Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın ilahî bir yasağı ihlal etmelerinin ardından yaşadıkları pişmanlığın ifadesi olarak Rab'lerinden tövbe için kelimeler aldıklarından bahsedilir. Ancak bu kelimelerin ne olduğu hakkında bilgi verilmez. Buna karşılık aldıkları kelimelerin ne olduğu “(Âdem ve Havva) “Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen mutlaka ziyan edenlerden oluruz” diye dua ettiler” meâlindeki el-A'râf sûresinin 23. âyetinde anlaşılmaktadır.²⁶⁴

İlk müfessir Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'ân âyetlerini tefsir ederken Kur'ân'daki açıklamalardan yararlanmış ve anlaşılamayan âyetlerin izahında yine Kur'ân âyetlerine başvurmuştur. Örneğin “İman edenler ve imanlarına şirk karıştırmayanlar var ya işte güven onlarıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır”²⁶⁵ meâlindeki âyette yer alan “zulüm” kavramını bazı sahabe sözlük anlamıyla yorumlamış ve “Ey Allah'ın Rasûlü, bizden kim nefesine zulmetmiyor ki!” diyerek Rasûlullah'a üzüntülerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) âyetteki zulümden kastın şirk olduğunu belirtmiş ve “Siz hiç Lokman'ın oğluna söylediği, “Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü Allah'a ortak koşmak, kesinlikle büyük bir zulümdür”²⁶⁶ sözünü okumuyor musunuz?”²⁶⁷ diyerek zulüm kavramını bu âyetteki kullanımıyla tefsir etmiştir.

²⁶³ el-Karadâvî, Yusuf, *Keyfe Nete'âmel ma'a'l-Kur'ân'i-l-'Azîm*, s. 220, Dârü's-Şuruk, Kahire, 2000.

²⁶⁴ Karagöz, İsmail, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli*, I-VIII, c. I, s. 98, Kar Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2020.

²⁶⁵ el- En'âm, 6/82.

²⁶⁶ Lokmân, 31/13.

²⁶⁷ Buhârî, “*Kitâbü ahâdisi'l-enbiyâ*”, 9; Tirmizî, “*Ebvâbu Tefsîri'l-Kur'ân*”, 7; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 494; el-Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, *Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, I-V, c. II, s. 141, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1999; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. IV, s. 1333, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1998.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'den sonra sahabe ve tabiîn de aynı yolu takip etmiş ve anlamayan âyetlerin tefsirinde ilk olarak Kur'ân'a başvurmuşlardır. Bu durum daha sonraki müfessirlerde de aynen devam etmiş ve bir âyeti tefsir ederken, başka bir âyetle bu âyeti tefsir ettikleri görülmüştür. Bunun örneklerine tefsirlerde sık sık rastlamak mümkündür. İbn Kesîr (ö. 774/1373), tefsirinin mukaddemesinde “Tefsir yollarının en güzel olanı nedir?” diye sorduğu soruya yine kendisi “En doğru olan yol, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesidir” diyerek yanıt vermiştir.²⁶⁸

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de Kur'ân âyetlerinin tefsirinde aynı yolu takip etmiş ve ilk kaynak olarak Kur'ân'dan farklı şekillerde istifade etmiştir. Buna imkân bulamadığı takdirde diğer tefsir yollarına müracaat ederek anlamayan âyetlere açıklama getirmiştir. Şimdi İkrime el-Berberî'nin âyetleri âyetle tefsir edişini birkaç örnekle değerlendirelim.

el-Bakara sûresinde yer alan *الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ* “Kendilerine kitap verdiğimiz Yahudi ve Hristiyanlardan öyle kimseler vardır ki onlar, Kur'ân'ı ve Tevrat'ı hakkı ile okuyup anlarlar”²⁶⁹ meâlindeki âyette yer alan *تِلَاوَتِهِ* kelimesinin anlamı âlimler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. İkrime el-Berberî bu kelimenin “okumak” değil, “takip etmek” manasına geldiğini ifade etmiş ve bu görüşüne delil olarak eş-Şems sûresinin ikinci âyeti olan *إِذَا تَلَّهَا* âyetlerini getirmiştir. Ayrıca Abdullah b. Abbas'tan da benzer bir bilgi aktarmıştır.²⁷⁰ İkrime el-Berberî'nin bu tefsirine göre âyetin manası “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu en güzel şekilde takip ederler” şeklinde anlaşılmaktadır.

Bir diğer örnekte el-Bakara sûresinde bulunan *وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ* “Ey müminler! Allah yoluna infak edin, harcayın, kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın, infakı, işleri ve görevleri en iyi şekilde yapın. Şüphesiz Allah, işlerini, görevlerini ve ibadetlerini en iyi bir şekilde yapan iyi müminleri sever”²⁷¹ meâlindeki âyettir. Bu âyetin *وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ* “Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın” cümlesinin ne anlama geldiği ile ilgili müfessirler ihtilafa

²⁶⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 7.

²⁶⁹ el-Bakara, 2/121.

²⁷⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 218; Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s.76.

²⁷¹ el-Bakara, 2/195.

düşmüşler ve farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Bu yorumlardan biri de İkrime el-Berberî'ye aittir.

İkrime el-Berberî bu cümlelerin, Allah yolunda infakı terk etmeyin anlamına geldiğini bildirmiştir.²⁷² Onun bu yorumuna göre kişinin kendisini kendi elleriyle tehlikeye atması infakı terk etmesi anlamına gelmektedir. Birçok müfessir de âyeti bu şekilde anlamışlardır.

Bu âyetin tefsiriyle ilgili bir diğer açıklamasında ise İkrime el-Berberî (ö. 105/723) "Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın" buyruğunu başka bir âyetle açıklamaktadır. O, bu âyeti tefsir ederken "Bunu Yüce Rabbimiz bir başka yerde açıklamaktadır" demiş ve ardından "وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ" "Size verildiğinde göz yummadan alamayacağınız kötü şeyleri sadaka olarak vermeye kalkışmayın"²⁷³ meâlindeki âyet-i kerîmeyi okumuş ve bu âyetin, bu cümleyi açıkladığını söylemiştir.²⁷⁴

İkrime el-Berberî'nin bu görüşüne göre "Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın." buyruğu, haram olan şeylerden ya da kendinize verildiğinde beğenmeyeceğiniz kötü şeylerden vererek kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın şeklinde anlaşılmaktadır.

1.2. Kur'ân'ı Sünnet ile Tefsiri

Yüce Allah'ın kullarına indirdiği son kutsal kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatabı Hz. Muhammed (s.a.s.)'dir. Peygamberin en önemli vazifesi ise yüce Allah'tan gelen vahyi muhataplarına tebliğ etmektir. Bunun neticesinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'in insanlara gelen vahyi kimi zaman filleriyle kimi zaman sözleriyle ve kimi zaman da takrirleriyle en güzel ve en doğru biçimde açıklaması aklın bir gereğidir. Bu nedenle müfessirler Kur'ân âyetlerini tefsir ederken Hz. peygamber (s.a.s.)'den gelen rivayetlere öncelik vermişler ve Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsire muktedir olmadıkları vakit ilk sırada Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetine başvurmuşlardır.

²⁷² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 584; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 239; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 362; Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 52, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021.

²⁷³ el-Bakara, 2/267.

²⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 363; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 92.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'in tefsire ilişkin rivayetleri gerek sahabe ve tabiîn tefsir kaynakları arasında gerekse sonraki nesillerin tefsir kaynakları arasında yerini almış, müfessirler Kur'ân âyetlerini tefsir ederken Hız. Peygamber (s.a.s.)'in açıklamalarına sıkça başvurmuşlardır. İslam âlimleri arasında Hız. Peygamber (s.a.s.)'in açıklamaları, Kur'ân tefsirinde Kur'ân'dan sonra en önemli başvuru kaynağı olarak kabul görmüştür.²⁷⁵

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de Kur'ân âyetlerini tefsir ederken kimi zaman Hız. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetlerinden yararlanmış, âyette geçen kapalı bir ifadeyi açıklığa kavuşturmak veya âyete yaptığı yorumu desteklemek için sünnete müracaat etmiştir. Hız. Peygamber (s.a.s.)'in açıklaması olan yerde kendi yorum yapmamış ve onun sünnetine tabi olmuştur. Şimdi İkrime el-Berberî'nin Hız. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerini zikrederek açıklama yaptığı âyetlerden birkaç tanesini zikrederim.

el-Mü'min sûresinin ve Kur'ân'daki sıralamalarına göre devamındaki altı sûrenin daha ilk âyetleri olan حم kelimesinin anlamı hakkında farklı görüşler vardır. İkrime el-Berberî (ö. 105/723) bu kelime hakkında yorum yapmamış ve şöyle demiştir: “Hız. Peygamber (s.a.s) buyurdular ki: “ حم Yüce Allah'ın isimlerinden bir isimdir ve bu isimler Rabbinin hazinelerinin anahtarlarıdır.”²⁷⁶

İkrime el-Berberî'nin Hız. peygamber (s.a.s.)'den aktardığı haberle açıkladığı âyetlere bir diğer örnekte, el-Âli İmrân sûresinde yer alan نُنْبَلُونَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُشْرِكُوا أَدَىٰ كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ “Ey müminler! Andolsun, mutlaka mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekilecek ve sizden önce kendilerine kitap verilen Yahudilerin ve müşriklerin bir kısmından üzücü birçok söz işiteceksiniz. Eğer sabreder ve emir ve yasaklarına riayet ederek Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız bilin ki, şüphesiz bunlar, yapmaya değer ve azmi gerektiren işlerdendir”²⁷⁷ meâlindeki âyettir.

Bu âyet-i kerimenin, kimin hakkında indirildiği ile ilgili müfessirler çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri de İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'ye aittir. O bu âyet-i kerimenin sebep-i nüzulünü şu şekilde açıklamaktadır: “Bu âyet, Rasûlüllah

²⁷⁵ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 175.

²⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 289; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-be'yân*, VIII, 263.

²⁷⁷ el-Âli İmrân, 3/186.

(s.a.s.), Ebû Bekir (r.a.) ve Kaynukaoğullarının lideri olan Yahudi Finhas hakkında nazil olmuştur. Şöyle ki: Rasûlüllah (s.a.s.), Ebû Bekir es-Sıddık (r.a.)'ı Finhas'a göndererek ondan maddî destek talep etmiş ve onunla birlikte bir de mektup yollamıştı. Rasûlüllah (s.a.s.) Ebû Bekir (r.a.)'e "Sakın ha benim yanıma dönene kadar kendi görüşünle hiçbir şey yapma" dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir (r.a.), kılıcını kuşandı ve Finhas'a giderek mektubu ona verdi. Finhas bu mektubu okuyunca Ebû Bekir (r.a.)'e "Rabbiniz, sizin kendisine yardımcı olmanıza mı muhtaç oldu?" dedi. Bu sözleri işiten Ebû Bekir (r.a.) sinirlendi ve içinden onun boynunu kılıçla vurmak geçti. Ancak aklına, Rasûlüllah (s.a.s.)'ın "Sakın yanıma dönünceye kadar kendi görüşünle hareket etme" dediği geldi ve bu düşüncesinden hemen vazgeçti. İşte yaşanan bu hadise üzerine bu ve bundan önceki âyetler nazil oldu."²⁷⁸

İkrime el-Berberî bu âyetin daha iyi anlaşılabilmesi niyetiyle bu hadiseyi anlatarak âyet-i kerimenin indirilme sebebine Rasûlüllah (s.a.s.)'dan aktardığı bu hadiseyle açıklama getirmiştir.

1.3. Kur'ân'ı Sahabe Kavli İle Tefsiri

Sahabîler Hz. Muhammed (s.a.s.)'den sonra Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi anlayan nesildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) âyetleri onlara açıklamış onlar da anlamadıklarını Hz. Peygamber (s.a.s.)'e sorarak Kur'ân'ı daha iyi anlayabilmişlerdir.²⁷⁹ Sahabîler arasında Kur'ân'ı anlamak için tefsir ilmiyle daha yakından ilgilenmiş ve bu yönüyle temayüz etmiş sahabîler vardır. Bunların en meşhurlarından birisi de Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcasının oğlu ve İkrime el-Berberî'nin efendisi olan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'tır.

Sahabe neslinden hocaları aracılığı ile tefsire dair birçok rivayeti bulunan İkrime el-Berberî'nin en çok da efendisi ve en önemli hocası olan Abdullah b. Abbas'tan nakillerde bulunduğunu müşahede etmekteyiz.

Sahabe tefsirinin bağlayıcılığı konusuna değinmek gerekirse, hükmen merfu olup sahabeden nakledilen haberlerin bağlayıcılığı konusunda âlimler arasında pek

²⁷⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 455; es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân*, IX, 521; ; Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, eş-Şâfiî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I-XXV, c. VI, s. 236, Câmiati'i-İmâm Muhammed b. Suûdü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Medine, 2008; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, I, 550.

²⁷⁹ Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 61.

fazla ihtilaf yoktur. Bundan dolayı İslâm âlimlerinin çoğu, bu niteliklere sahip sahabe sözlerini delil olarak kabul etmektedirler. Ancak içtihat edilmesi mümkün olan ve Rasûlüllah (s.a.s.)'a herhangi bir yolla isnad edilemeyen durumlarda ise, Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin de içinde bulunduğu çoğunluğun kanaatine göre sahabe tefsiri tercih sebebi olmakla birlikte bağlayıcı sayılmamaktadır.²⁸⁰

Tefsir kitaplarına göz atıldığında müfessirimiz İkrime el-Berberî'nin ayetlerin tefsirinde yer yer sahabenin görüşleri ile izahat yoluna gitmiş olduğu görülmektedir. Şimdi bu âyetlerden birkaç örnek görelim:

er-Rûm sûresinin فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ^{٢٨١} "Ey Peygamberim! Yüzünü, bütün varlığın ile yönünü Allah'ı birleyen olarak dine, Allah'ın fitratına çevir, hak din İslâm'a uy ki, Allah insanları o din üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışında hiçbir değişme yoktur. İşte doğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmez"²⁸¹ meâlindeki âyetinde zikredilen Allah'ın yaratışından maksadın ne olduğu konusunda âlimler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

İkrime el-Berberî bu âyeti tefsir ederken sahabenin öncülerinden Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'tan rivayette bulunmuştur. Onlara göre âyetin anlamı, "Yüce Allah'ın yaratmış olduğu davarlardan erkek olanlarının burulması suretiyle Allah'ın hilkatini değiştirilmemelidir" şeklinde anlaşılmalıdır. Buna göre âyet, hayvanlardan erkek olanlarının burulmasının yasaklanması anlamındadır.²⁸²

Ancak İkrime el-Berberî onların bu yorumunu aktarırken aynı zamanda kendi görüşünü de ortaya koymuştur. et-Taberî (ö. 310/923) tefsirinde bu âyetle ilgili Abdullah b. İdris (ö. 192/807-808) 'ten naklen Leys'in şu rivayetine yer vermiştir, "Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Kâsım isminde birini İkrime el-Berberî'ye yolladı ve Allah'ın fitratının ne olduğunu ondan sordurdu. İkrime el-Berberî soru üzerine bu âyeti okuyarak "Allah'ın

²⁸⁰ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 80.

²⁸¹ er-Rûm, 30/30.

²⁸² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIV, 31; İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşafi Muhammed, I-VI, c. IV, s. 337, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2001.

fitratı İslam'dır” şeklinde yanıt verdi.”²⁸³ İkrime el-Berberî'nin bu görüşünden anlaşılacağı üzere ona göre bu âyet “Allah'ın dini İslam asla değiştirilemez” anlamına gelmektedir.

Yine el-Bakara sûresinde yer alan *وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَنْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ* “Yahudiler, “Bize cehennem ateşi sadece sayılı günler dokunur” dediler. *Ey Peygamberim!* De ki: “Siz bu konuda Allah katından bir söz mü aldınız? Öyle ise Allah, verdiği sözünü asla değiştirmez. Yoksa siz, Allah'a karşı bilmediğiniz şeylerimi söylüyorsunuz?” meâlindeki âyette Yahudilerin dile getirdiği ateşin kendilerine dokunacağını söyledikleri sayılı günler hakkında müfessirler muhtelif izahlarda bulunmuşlardır.

İkrime el-Berberî'nin de içinde bulunduğu bir kısım âlime göre Yahudilerin söyledikleri bu sayılı günlerden maksat, buzağıya tapma süresi olan kırk gündür. Onların iddialarına göre yüce Allah, onlara kırk gün azap edeceğine dair yemin etmiştir. Allah'ın bu yemini yerine geldikten sonra yüce Allah, onları cehennemden çıkaracak ve onların yerine Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ümmetini koyacaktır. Bu sözler üzerine Rasûlullah (s.a.s.) eliyle onları göstererek, “Hayır, siz cehennemde ebediyen kalacaksınız. Oraya sizin ardınızdan hiçbir halef kılınmayacaktır dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirdi.”²⁸⁴ Âyet-i kerîme ile Yahudilerin uydurdukları iddiaların doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

İkrime el-Berberî bu âyetin sebab-i nüzûlüyle ilgili bir de Abdullah b. Abbas'tan şu rivayette bulunmuştur.” Rasûlullah Medine'ye geldiğinde Yahudiler "Bu dünyanın ömrü yedi bin senedir. Biz her bin sene için sadece bir gün azap göreceğiz. Böylece bütün azap göreceğimiz günlerin sayısı yedi olacaktır. Ondan sonra azap kesilecektir” diyorlardı.”²⁸⁵ İşte âyet-i kerîme, bu şekilde hadlerini aşarak sapık ve bâtil bir görüşün peşine takılan Yahudilerin, Allah'a karşı bilmedikleri şeyleri isnad ettiklerini ve bu halleriyle hadlerini aşarak cezayı hak ettiklerini beyan etmektedir.

²⁸³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 98; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürri'l-Mensûr*, I-VIII, c. VI, s. 493, Dâru'l-Fikr, Beyrut, (t.y.).

²⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 314; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 276; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 156

²⁸⁵ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 155; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 10; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 278;

İkrime el-Berberî'nin Kur'ân âyetlerine sahabenin görüşleriyle yaptığı açıklamalara bir diğer örnek de şudur: Rivayet edildiğine göre bir gün İkrime el-Berberî'ye ümmü'l-veledlerin durumu hakkında soru sorulmuş, İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de, "Bu tür kadınlar hür olurlar" cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine kendisine "Bunu neye dayanarak söylüyorsun?" denilince, o da: "Kur'ân-ı Kerîm'e dayanarak söylüyorum" diye cevap vermiştir. Bu kez, "Peki Kur'ân'da hangi buyruğa dayanarak söylüyorsun?" diye sorulması üzerine o da "Allah Teâlâ, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve sizden olan buyruk sahibi kimselere itaat edin..."²⁸⁶ buyurmaktadır. Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) de buyruk sahibi kimselerdendi. Hz. Ömer (r.a.), bu tür kadınların, düşük yapsalar dahi âzat olacaklarını söylemişti" diyerek Hz. Ömer (r.a.)'in sözüyle meseleye açıklık getirmiştir.²⁸⁷

2. DIRÂYET YÖNÜNDEN TEFSİR METODU

Dirâyet tefsiri, müfessirin Kur'ân-ı Kerîm'i rivayetlerin yanında re'y ve içtihadıyla tefsir etmesi demektir. Bu tefsir türünde müfessir Arap dil bilgisi, sebab-i nüzûl, nâsîh mensûh gibi Kur'ân ilimlerinden yararlanarak Kur'ân âyetlerini yorumlamaya çalışır.²⁸⁸ Dirâyet tefsiri, ulemânın sonradan ortaya koyduğu bir yöntem olmayıp kaynağını bizzat Kur'ân'ın kendisinden ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'ân'ı yorumlama biçiminden alır. Zira yüce Allah, birçok âyette insanı Kur'ân üzerinde düşünmeye teşvik etmekte²⁸⁹, Hz. Peygamber (s.a.s.) de bir lafzın günlük dildeki kullanımını dışında başka anlamlara da gelebileceğini söyleyerek kişinin bu konuda dikkatli olmasını ve aklını kullanmasını öğütlemektedir.²⁹⁰

İslam'ın ilk yıllarında tefsir sadece nakle dayanıyordu. Kur'ân'ı tefsir edecek olan kişi Hz. Peygamber (s.a.s.) den gelen rivayetleri bir araya topluyor ancak bunlar üzerinde herhangi bir yoruma gitmiyordu. Yani bu dönemde tefsir hadisin bir kolu hükmündeydi. Daha sonra Abdullah b. Abbas hadislerin arasında dağınık şekilde

²⁸⁶ en-Nisâ, 4/59.

²⁸⁷ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, IV, 342; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXX, 337; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 502; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 986; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 259.

²⁸⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 183; el-Buğâ, Mustafa Dîb, Mistu, Muhyiddin Dîb, *el-Vâdih fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 236, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2. Baskı, Dimeşk 1998.

²⁸⁹ Sâd, 38/29; ez-Zuhruf 43/3; el-Bakara 2/242.

²⁹⁰ Birışık, Abdülhamit, "Tefsir" DİA, XL, 286.

bulunan tefsir rivayetlerini, sistemli bir şekilde lügavî tefsir ile birleştirerek Kur'ân sözcüklerinin anlamlarını bu metotla açıklamaya çalışmıştır.²⁹¹

Mekke tefsir medresesinin dışındaki tefsir âlimleri yeni yaklaşımlardan uzak durup öğrencilerinin içtihadta bulunmalarına izin vermezken, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) bu konuda daha müsamahalı davranmıştır. O, el-Kehf sûresinin 22. âyetinde geçen *مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ* “Onların sayısını ancak çok az kimse bilir” âyetinin tefsirinde geçen az sayıdaki bilenlerden kastın kendileri olduğunu ifade ederek²⁹² bu konudaki cesaretini ortaya koymuş, öğrencilerinden ilmî düzeyine güvendiklerine sohbet ve tartışma ortamı sağlamış hatta onları içtihadta teşvik etmiştir.

Abdullah b. Abbas'ın bu tutumu neticesinde diğer medreselere nazaran Mekke medresesi müfessirlerinden gelen rivâyetlerin sayısı çok daha fazla olmuştur. Bu durumu Kur'ân'ın ansiklopedik tefsiri mahiyetindeki Taberî tefsirinden edindiğimiz rakamsal sonuçlar ve literatürde en sahih hadis kaynağı olarak bilinen Buhârî'nin el-Câmi'us-Sahîh'inden edindiğimiz rakamlar ortaya koymaktadır. Bu eserlere baktığımızda Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve öğrencilerinin içtihat konusunda diğerlerinden daha ileri seviyede olduğu göze çarpmaktadır. Hatta içtihadî görüşleri ile meşhur olan Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un²⁹³ bile söz konusu kaynaklardaki verilere göre bu konuda daha geri kaldığını görmekteyiz.²⁹⁴

Abdullah b. Abbas'ın öğrencileri arasında Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin re'y ve içtihadla tefsir yapmakta daha cesaretli davrandığı, ancak diğerlerinin rivâyete daha bağlı kaldıkları belirtilmektedir.²⁹⁵ Onların bu cesaretinden ilham alan daha sonraki müfessirler, onlardan gelen görüşleri esas alarak kıyas yoluyla tefsir halkasını daha da genişletme taraftarı olmuşlardır. Eğer bu genişlik

²⁹¹ Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, s. 24.

²⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 279; et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, II,V; Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, c. XV, s. 135, Şeriketü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, Mısır, 1946; ez-Zühaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve's-Şerîati ve'l-Menhec*, I-XXX, c. XV, s. 213, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Dimeşk, 1997.

²⁹³ Cerrahoglu, İsmail, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, I, 116, İstanbul, 1988.

²⁹⁴ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 92.

²⁹⁵ Sezgin, Fuâd, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, I-IX, c. I, s. 70, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1991; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 93.

sahâbe tabakasından gelmemiş olsaydı daha sonraki nesiller için tefsire yönelik içti-hadî yaklaşımların kabul edilmesi zor olacaktı.

İkrime el-Berberî'nin dirayet türüne dâhil olan tefsir örneklerinin dilbilimsel ve fikhî tefsirde yoğunlaştığını görmekteyiz. Onun Arap diline olan hâkimiyeti, Kur'ân-ı Kerîm'in indiği muhitte yetişmesi ve bu alanda uzman olan sahâbî Abdullah b. Abbas'ın öğrencisi olmasının bu görüşlerinde büyük etkisinin olduğu muhakkaktır.

2.1. Kur'ân Tefsirinde Fikhî Yorumları

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm bütün İslâmî ilimlerin temel kaynağı olduğu gibi fikhî ilminin de temel kaynağıdır. Kur'ân'da imandan sonra üzerinde en fazla durulan konu, insanın amelleridir. Fikhî ilmi de insanın amellerini konu edindiğine göre Kur'ân âyetlerini tefsir eden bir müfessirin fikhî hükümlerden bahsetmemiş olması söz konusu değildir.

İkrime el-Berberî'yi yetiştiren büyük sahâbî Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) hadis rivâyetinde müksirûn (çok hadis rivayet eden) sahabîlerdendir. O sünnet tabirini en çok kullanan sahâbîlerin başında gelmektedir. Aynı zamanda tefsir konusundaki otoritesinin yanı sıra fikhî konularda da bir hayli görüşleri mevcuttur.²⁹⁶

Bazı kaynaklara bakıldığında Abdullah b. Abbas'ın ortaya koyduğu yorumların büyük bir bölümünün İkrime el-Berberî gibi öğrencileri kanalıyla bize kadar ulaştığı görülmektedir.²⁹⁷ Kaynaklar, Abdullah b. Abbas'ın kendisine soru sormaya gelen kişileri cevapsız bırakmadığını, Abdullah b. Ömer'in ise genellikle "Bilmiyorum" dediğini, Abdullah b. Abbas'ın onun insanları bu şekilde geri göndermesine şaşırarak şüpheli bir durum varsa sünnete bakıp sünnet ile orada yoksa re'yi ile fetva vermesinin doğru olacağını söylediğini bildirmiştir.²⁹⁸ Abdullah b. Abbas'ın bu tutumunun öğrencisi İkrime el-Berberî'ye de sirayet ettiği gözlemlenmektedir.

Çalışmamız esnasında İkrime el-Berberî'nin müfessirliği yanında aynı zamanda fakih olduğunu da ifade etmiştik. Onun fikhî meselelerin çözümünde sıkça Kur'ân'a

²⁹⁶ Ayrıntılar için bk. Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 67 vd. Ankara, 2005.

²⁹⁷ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 242.

²⁹⁸ Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 186.

başvurduğu görülmektedir. Dolayısıyla birçok fikhî meseleye Kur’ân âyetleriyle cevaplar vermiştir. Şimdi bu yorumlardan birkaçını zikrelelim:

el-Ankebût sûresinde yer alan *اَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْعُنْكَرِ وَالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ* “*Ey Peygamberim! Kur’ân’dan sana vahye-dileni oku, anla, hükümlerini uygula ve insanlara anlat ve namazı dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı her türlü edepsizlikten ve çirkinlikten, haram ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı anmak ve namaz kılmak, kesinlikle en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı bilir*”²⁹⁹ meâlindeki âyette yer alan *وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ* “Allah’ı anmak kesinlikle en büyüktür” cümlesinin ne anlama geldiği ile ilgili sahabe ve tabiîn tarafından farklı şekillerde izah yapılmıştır. Bu izahlar neticesinde “Allah’ın zikri” ve “Allah’ı zikretmek” şeklinde iki türlü anlamlandırılan bu cümleyi İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de “Allah’ın kulunu zikretmesi, kulun Rabbini namazda ve diğer ibadetlerde zikretmesinden daha büyüktür”³⁰⁰ şeklinde açıklayarak “Allah’ın zikri” manasında anlamıştır.

Yine namaz meselesi ile ilgili Kevser sûresinde yer alan *فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ* “*Ey Peygamberim! Rabbin için namaz kıl, namazda kibleye yönel ve kurban kes*”³⁰¹ meâlindeki âyet-i kerîmede *فَصَلِّ لِرَبِّكَ* “Rabbin için namaz kıl” cümlesinde kastedilen namazın hangi namaz olduğu anlaşılammaktadır. Bu bakımdan bu durum farklı şekillerde açıklanmıştır.³⁰²

İkrime el-Berberî bu âyette kastedilen namazın Kurban Bayramı namazı olduğu yönünde görüş bildirmiştir. Ona göre âyette geçen “Namaz kıl” cümlesi Kurban Bayramı günü bayram namazını kıl, "Kurban kes" cümlesi de kurbanını kes anlamına gelmektedir.³⁰³

İkrime el-Berberî’nin fikhî yorumlarına örnek teşkil edebilecek diğer bir örnekte el-Bakara sûresindeki *وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ* “Boşanan kadınlar, tekrar

²⁹⁹ el-Ankebût, 29/45.

³⁰⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 43; Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 155.

³⁰¹ el-Kevser, 108/2.

³⁰² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 218-220.

³⁰³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 653; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 218.

evlenebilmeleri için kendi kendilerine, üç âdet veya üç temizlik süresi beklerler, beklemeleri gerekir...”³⁰⁴ meâlindeki âyet-i kerîmedir.

Bu âyet, boşanan kadının ne kadar müddet iddet beklemesi gerektiğini bildirmektedir. Âyette geçen فُرُوء kelimesi hem ay hali hem de temizlik hali anlamına gelmektedir. Buna göre boşanmış bir kadın üç ay hali yahut üç temizlik hali iddet bekler. Âyette hangi anlamın kastedildiği anlaşılmamaktadır. Bu nedenle müfessirler ve fakihler bu mevzuda ihtilafa düşmüşlerdir.

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) bu âyetin tefsirinde, Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Ali (ö. 40/661) gibi sahâbîlerinde esas aldığı gibi فُرُوء kelimesinin ay hali anlamını esas almış ve boşanmış bir kadının boşanmadan sonra üç ay hali iddet beklemesi gerektiğini söylemiştir.³⁰⁵

Bir başka örnekte el-En’âm sûresinde bulunan kurbanla ilgili âyettir. وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ “*Ey müminler! Kesilirken üzerine Allah’ın adı anılmayan hayvan etlerinden yemeyin. Şüphesiz Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvan etini yemek, kesinlikle Allah’a itaatsizliktir. Şeytanlar, insan ve cinlerin azgınları, dostları olan müşrik ve kâfirlere sizinle ölü etinin yenebileceği konusunda mücadele etmeleri için kesinlikle vesvese verirler. Eğer siz onlara bu konuda itaat ederseniz şüphesiz siz de müşrik olursunuz*”³⁰⁶ meâlindeki âyetin tefsirinde müfessirler, kesilirken üzerlerinde yüce Allah’ın ismi anılmayan hayvanların yenmelerini yasaklayan bu âyetle neyin kastedildiği hususunda farklı görüşler zikretmişlerdir. Onlar Müslüman veya ehl-i kitap olan bir kişinin, eti yenebilen bir hayvanı usulüne uygun olarak keserken yüce Allah’ın adını anmayı unutmaması veya kasten terk etmesi halinde bu hayvanın etinden yenilip yenilemeyeceği konusunda farklı içtihatlarla bulunmuşlardır.³⁰⁷

Bu âyetle ilgili görüş bildirenlerden biri de İkrime el-Berberî’dir. Ona göre âyette, Allah’tan başkası adına kesilmiş hayvanın etinden yemek haram sayılmaktadır.

³⁰⁴ el-Bakara, 2/228.

³⁰⁵ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, I-V, c. II, s. 64, Dâru İhyâi’t Tûrâsi’l Arabî, Beyrut, 1985; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 501; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, I, 658; Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 56.

³⁰⁶ el-En’âm, 6/121.

³⁰⁷ Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 77.

Yani bir kimse hayvanı Allah'tan başkası adına kesmeyi kastetmediği sürece, bilerek veya bilmeyerek Allah'ın ismini terk edecek olursa, kesilen veya avlanan bu hayvanın etinden yenilebilir, haram sayılmaz.³⁰⁸

Yine aynı âyetin devamında *وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لِيُخُونَ إِلَىٰ أُولِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ* “Şeytanlar, dostları olan müşrik ve kâfirlere sizinle mücadele etmeleri için kesinlikle vesvese verirler” cümlesinde zikredilen şeytanlardan ve şeytanların vesvese verdiği dostlarından kimlerin kastedildiği hususunda müfessirler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Bu görüşlerden biri de İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'ye aittir. Ona göre, burada zikredilen şeytanlardan maksat, insanlardır. Bu insanlardan maksat da Farslar ve onların dini üzere olan ateşperestlerdir. Şeytanların dostlarından kastedilen ise Kureyş müşrikleridir. Farslar, Kureyş müşriklerine mektup yazarak Rasûlüllah (s.a.s.) ile şu şekilde tartışmalarını istemişlerdir: "Siz Allah'ın emrine uyduğunuzu zannediyorsunuz. Fakat Allah'ın altın bıçakla kesip öldürdüğünü yemeyerek, kendi kestiğinizi yiyorsunuz." Görülüyor ki burada şeytanlık yapanlar Farslardır. Onların dostları olanlar ise kendileriyle antlaşmalı olan Kureyş müşrikleridir. Onlara söylenen süslü sözler ise, "Allah'ın kestiğini yemiyor, kendi kestiğinizi yiyorsunuz" şeklindeki sözlerdir.³⁰⁹

Yine İkrime el-Berberî (ö. 105/723) ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) gibi müfessirlerden nakledilen diğer bir görüşe göre ise bu âyette zikredilen şeytanlardan maksat İblisin soyundan gelmiş olan gerçek şeytanlardır. Şeytanların dostlarından kastedilen ise onların vesveselerine uyan Kureyş müşrikleridir. Bu hususta İkrime el-Berberî şöyle söylüyor: “Müşriklerden bazı insanlar Rasûlüllah (s.a.s.)'a geldiler ve ona dediler ki: “Bize söyler misin, ölen bir koyunu kim öldürmüştür?” Rasûlüllah (s.a.s.) da buyurdu ki: "Allah öldürmüştür.” Bunun üzerine müşrikler şöyle söylediler: “Sen, kendi öldürdüğünü ve arkadaşlarının

³⁰⁸ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemîl, I-X, c. IV, s. 632, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 75.

³⁰⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 80; Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, I-IV, c. II, s. 152, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 77; Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, I-VI, c. I, s. 268, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.).

öldürdüğünü helâl sayıyor, ancak Allah'ın öldürdüğünü ise haram sayıyorsun öyle mi?" İşte bu durum üzerine bu âyet nazil oldu.³¹⁰

İkrime el-Berberî'nin âyetleri yorumlarken yaptığı fikhî yorumlara bir örnekte kadının adet halinde camiye girebilmesi meselesiyle ilgili olan Nisâ sûresindeki يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْعَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا “Ey müminler! Ne söylediğinizi bilinceye kadar sarhoş iken ve camiden geçmek durumunda olanlar hariç cünüp iken boy abdesti alıncaya kadar namaza ve mescide yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan gelince ya da kadınlara dokunur, *onlarla cinsel ilişkiye girerseniz* ve su bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin, yüzlerinizi ve ellerinizi meşhedin, şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır”³¹¹ meâlindeki âyettir.

Bu âyet-i kerimede geçen عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا “Yolcu olanlar müstesna cünüp iken boy abdesti alıncaya kadar namaza ve mescide yaklaşmayın” cümlesinde istisna edilen ve “yolcular” anlamına gelen عَابِرِي سَبِيلٍ kelimesiyle kimlerin kastedildiği ihtilaf konusu olmuştur.

Bu konuda İkrime el-Berberî عَابِرِي سَبِيلٍ kelimesinin “Yoldan geçip giden kimse” demek olduğunu³¹² yani cünüpken camiden geçmek durumunda olan kimsenin kastedildiğini söylemektedir. Onun bu görüşüne göre cünüp olan kimseler boy abdesti almadan namaz kılamazlar fakat camiden geçebilirler. İkrime el-Berberî'ye göre adetli kadınlar ve cünüp olan kişiler, içerisinde oturup beklememek kaydıyla camiye girip çıkabilirler.³¹³

Ayrıca İkrime el-Berberî bu âyet-i kerimenin, el-Mâide yer alan يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ “Ey iman edenler! *Sarhoşluk veren içki, kumar, dikili taşlar, putlar ve fal okları, şans oyunları ancak*

³¹⁰ et-Taberî, Câmiu'l-Beyân, XII, 80; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 348.

³¹¹ en-Nisâ, 4/43.

³¹² İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, II, 57; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, I, 541; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 206.

³¹³ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 960; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 384; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 311.

şeytan işi birer pisliktir. Bu itibarla bunlardan sakının, ta ki kurtuluşa eresiniz”³¹⁴ meâlindeki âyet ile nesh edildiğini ve bu âyetle içkinin tamamen yasaklanmış olduğunu bildirmektedir.³¹⁵

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) tanık olduğu bazı fihhi meselelere Kur’ân âyetleriyle yanıt vermiştir. Örneğin rivayete göre bir adam kölesine “Eğer sana yüz kamçı vurmazsam karım benden boş olsun” demişti. Bu durumu işiten İkrime el-Berberî “O adama söyleyin ne kölesine kamçı vursun ne de karısını boşasın. Eğer o adam bu dediklerini gerçekleştirecek olursa şu âyetteki ikazın muhatabı olur” demiş ve وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ “Şeytanın adımlarını izlemeyin”³¹⁶ meâlindeki âyet-i kerimeyi okumuştur.³¹⁷

2.2. Kur’ân Tefsirinde Kelâmî Yorumları

İslam tarihinde Hz. Peygamber’in vefatının ardından ilk önce ortaya çıkan ve uğrunda kılıçların çekildiği en mühim ihtilâf konusu olan **hilafet** tartışması³¹⁸ ile başlayan görüş ayrılıkları, zamanla çeşitli gruplar halinde kurumsallaşmaya başlamış ve ilk mezhepler teşekkül etmiştir. Bu süreçte tartışılan konular hakkında herkes Kur’an’dan kendi görüşlerini destekleyecek âyet arayışına girmişlerdir.³¹⁹ Böyle bir ortamda kendisi Ehl-i beyt’ten olan ve toplumda büyük saygı duyulan Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)’ın ve İkrime el-Berberî (ö. 105/723) gibi kendilerini ilme adanmış meşhur talebelerinin, gördükleri bu durum karşısında yorumsuz kaldıklarını düşünmemiz mümkün değildir.³²⁰

İkrime el-Berberî hadisçi ve fıkıhçı kimlikleriyle ön plana çıkan bir âlim olmakla beraber, onun tefsir rivayetleri incelendiğinde pek çok ayeti kelâmî açıdan yorumladığı

³¹⁴ el-Mâide, 5/90.

³¹⁵ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 332; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, V, 201.

³¹⁶ el-Bakara, 2/208.

³¹⁷ Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, III, 97; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-Muvakkı’in*, IV, 89; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 479.

³¹⁸ Şehristânî, Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve’n-Nihal*, I-III, c. I, s. 13, Müessesetü’l-Halebî, (y.y.), (t.y.); Eş’arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. İshâk b. Sâlim b. İsmail b. Abdullâh, *Maqâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn*, thk. Naîm Zerkûr, I-II, c. I, s. 21, Mektebetü’l-Asriyye, 1. Baskı, (y.y.), 2005.

³¹⁹ Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 130, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2006.

³²⁰ Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri (Mekke Ekolü Örneği)*, s. 223.

da görülecektir. Şimdi İkrime el-Berberî'nin bu minvaldeki tefsirlerine birkaç örnek vermek istiyoruz.

Yûsuf sûresinde yer alan *وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ* “Ey Peygamberim! İnsanların çoğu Allah’a ancak ortak koşarak iman ederler”³²¹ meâlindeki âyet hakkında müfessirler bazı açıklamalar yapmışlardır. İkrime el-Berberî'nin de içinde bulunduğu bir grup müfessir âyette bahsedilen müşrikler için “Göğü kim yarattı? Yeri kim yarattı? Dağları kim yarattı? diye sorarsan onlar, “Allah” diye cevap vereceklerdir. Onların Allah’a olan imanları böyledir. Fakat yine de onlar Allah’tan başkasına kulluk ederler” gibi açıklamalarda bulunmuştur.³²² İkrime el-Berberî ayrıca bu âyette sözü edilen müşrikleri, “Allah’ın her şeyi yaratan olduğunu bildiği halde Allah’ı kendisine ait olmayan sıfatlarla sıfatlandıran, ona çocuk isnadında bulunan ve ona ortak koşan kimseler” şeklinde tanımlamıştır.³²³

Allah’ın görülmesi meselesi ile ilgili İkrime el-Berberî’ye en-Necm sûresinde bulunan *مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى* “Peygamber’in gözü ile gördüğü Cebrail’i kalbi yalanlamadı, şüphe etmedi ve Cebrail olduğunu bildi”³²⁴ meâlindeki âyetin tefsirinde “Muhammed Rabbini gördü mü? diye sorulmuştur. Bu soruya İkrime el-Berberî (s. 105/723), “Evet, o Rabbini görmüştür”³²⁵ diye cevap vermiştir.

Hz. Peygamber’in Rabbini görmesi meselesinde onun Rabbini beden gözü ile mi kalp gözü ile mi gördüğü hakkında farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. İkrime el-Berberî'nin bu konudaki görüşü ise net değildir. O, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Rabbini beden gözü ile gördüğünü söylerken öte yandan onu kalp gözü ile gördüğünü de söylemektedir.³²⁶

İkrime el-Berberî'nin ru’yet konusundaki görüşünü daha net ortaya koyabilmek için bir örnek de Kıyâmet sûresinin *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* “ Rablerine bakarlar”³²⁷ meâlindeki

³²¹ Yûsuf, 12/106.

³²² et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 286; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VII, 2207; eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, III, 70.

³²³ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 287; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 418.

³²⁴ en-Necm, 53/9.

³²⁵ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VII, 647; es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, IX, 140; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXII, 507.

³²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, VII, 448-450.

³²⁷ Kıyâmet, 75/22-23.

âyetidir. Bu âyeti de İkrime el-Berberî “Bir bakışla Rabbine bakar” şeklinde tefsir eder.³²⁸ Yani İkrime el-Berberî’ye göre âyette sözü edilen kimseler Rablerini göreceklerdir.

Yine İkrime el-Berberî’nin de bulunduğu bir ortamda ru’yetullah konusundan bahis açılmış ve oradakiler ona “Cenâb-ı Hak لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ “Gözler onu göremez”³²⁹ buyurmamış mıydı?” diye sorarlar. İkrime el-Berberî (ö. 105/723) bu suale “Gökyüzüne bakınca, gökyüzünün tamamını görebiliyor musunuz?” şeklinde yanıt vermiştir.³³⁰ Abdullah b. Abbas’ın bu âyeti “Gözler Onu ihata edemez” şeklinde tefsir ettiğini düşününce³³¹ İkrime el-Berberî’nin bu yanıtının hocası Abdullah b. Abbas’ın bu âyete verdiği anlamla benzerlik arz ettiğini görüyoruz. Yani İkrime el-Berberî verdiği bu cevapla yüce Allah’ın gözle görüleceğini ancak bu görmenin tam olarak gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.

2.3. Âyetleri Şiirle İstîshâd

İslâm diniyle birlikte önemli bir işlev kazanan Arap şiiri, lügat ve gramer kurallarının tespitine kaynaklık ederek mühim bir veri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kur’ân’ın kelime ve cümlelerini lügat ve gramer açısından anlama ve çözümleme işinde şiire müracaat edilmiştir.³³² İşte bu faaliyete “Bir kelimenin yahut bir ifadenin lafız, mana ve kullanım doğruluğunu ispat etmek niyetiyle doğruluğu katî olan nazım ve nesirden örnek vermek”³³³ anlamına gelen “istişhâd” denilmektedir.

Tefsir ilminde yararlanılan önemli usullerden biri olan şiirle istişhâd, müfessirlerin Kur’ân’ı açıklama ve yorumlama amacıyla başvurduğu bir metottur. Bu metodun tarihçesine bakıldığında sahabe dönemine kadar uzandığı görülmektedir. Bu faaliyetin

³²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 107; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 72; es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 88; Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye fi İlmi Me’âni’l-Kur’ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihi ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, I-XII, c. XII, s. 7878, Câmîatü’ş-Şârika, 1. Baskı, 2008.

³²⁹ el-En’âm, 6/103.

³³⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, III, 61; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 1363; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXII, 513; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 310.

³³¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye*, III, 2133; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, IV, 605; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 61; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XII, 13; en-Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. Yûnus el-Murâdî, *I’râbü’l-Kur’ân*, thk. Abdülmün’im Halil İbrahim, I-V, c. V, s. 58, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2000.

³³² Çetin, Nihad Mazlum, *Eski Arap Şiiri*, s. 18, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973.

³³³ Durmuş, İsmail, “İstîshâd” DİA, XXIII, 396, İstanbul, 2001.

ilk mümessili sayılan ve Arap şiirine vukufiyeti ile bilinen Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88),³³⁴ Kur'ân tefsiri açısından Arap şiirinin önemine binaen “Şiir Arap'ın divanıdır. Biz Kur'ân âyetlerinden bir kelimenin ne anlama geldiğini anlayamadığımız vakit şiire müracaat eder ve bilmediğimizi ondan öğrenirdik” demiştir.³³⁵ Yine Kur'ân da bulunan garib kelimelerin açıklığa kavuşturulması niyetiyle şiire başvurduğunu da “Benden garîbü'l-Kur'ân'a dair bir şeyler sorduğunuz zaman, onu Arap şiirinde arayınız. Çünkü şiir Arap'ın divanıdır” sözleriyle ortaya koymuştur.³³⁶

Mekke de bulunduğu sırada Abdullah b. Abbas'a Kur'ân'ın tefsirine dair sorular soran Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685)'in her sorduğu âyete Abdullah b. Abbas'ın bir beyitle cevap verdiği ve bu cevapların da günümüze kadar ulaşarak “*Mesâilü Nâfi' İbni'l-Ezrak*” adıyla meşhur olduğu kaynaklarda yer almaktadır.³³⁷ Ancak bazı araştırmacılar bu beyitlerin Abdullah b. Abbas tarafından söylenip söylenmediğini tartışmışlardır. Çünkü kendisine isnad edilen tefsire bakıldığında bu beyitlere rastlanmamaktadır. Nasıl olur da bir kişinin sualine pek çok beyitle cevap veren bir insanın yine kendine ait olduğu söylenen tefsirinde bunlardan hiçbiri bulunmaz diyerek eleştirilmiş ve kendisine isnad edilen tefsirin ona ait olup olmadığı konusunda şüphe edildiği gibi, bu beyitler hakkında da şüphe edilmiş ve abartılmış olduğu düşünülmüştür.³³⁸

Her ne kadar bu derece şiirle istişhâdına bazı araştırmacılar şüpheyle yaklaşmış olsa da Abdullah b. Abbas'ın Kur'ân âyetlerinin tefsirinde Arap şiirinden yararlandığı muhakkaktır. Onun bu istişhâdı kurucusu olduğu ve İkrime el-Berberî'nin de ilim aldığı Mekke Tefsir Medresesinin Arap şiirinden istifade ettiğini ortaya koymaktadır.

İkrime el-Berberî de hocası Abdullah b. Abbas'ın üslubunu takip etmiş ve âyetlerin tefsirinde şiirle istişhatta bulunmuştur. Örneğin, *فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ*, “O zaman insanlar ölüm uykusundan uyanıp dirilirler ve mahşer yerinde toplanırlar”³³⁹ meâlindeki en-

³³⁴ Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinde Şiirden Faydalanma*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, IX (90-94), s. 70, Ankara, 1970.

³³⁵ el-Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbarî Atiyye, I-XVI, c. X, s. 146, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 67; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 294.

³³⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 67; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 292; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 24.

³³⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, II, 67-105.

³³⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinde Şiirden Faydalanma*, s. 71.

³³⁹ en-Nâziât, 79/14.

Nâziât sûresindeki âyette yer alan الْسَّاهِرَةَ kelimesine İkrime el-Berberî yeryüzü anlamını vererek³⁴⁰, verdiği bu anlamı Ümeyye b. Salt (ö. 8/630)'ın şu beytiyle kuvvetlendirmiştir:

وَفِيهَا لَحْمٌ سَاهِرَةٌ وَبَحْرٍ وَمَا فَاهُوا بِهِ لَهُمْ مُقِيمٌ

“Orada kara ve deniz hayvanının eti bulunmaktadır ve iftihar ettikleri şeyde kendileri için kalıcılık vardır.”³⁴¹

Yine rivâyet edildiğine göre İkrime el-Berberî'ye عُنْتَلٍ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ³⁴² âyetinde geçen ve “soysuz” diye tercüme edilen زَنِيمٍ kelimesinin ne anlama geldiği sorulmuş, o da bu kelimenin “veled-i zinâ” anlamına geldiğini söylemiş ve bu söylediğini desteklemek için şu şiiri delil olarak göstermiştir:

زَنِيمٌ لَيْسَ يُعْرَفُ مَنْ أَبُوهُ بَغِيٍّ الْأُمِّ دُو حَسَبِ الْنَيْمِ

“Zenim, babası bilinmeyendir. Fâhişe olan annesi de alçak soylu biridir.”³⁴³

İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'den konu ile ilgili diğer bir örnek de şu şekildedir: el-Müddessir sûresindeki وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ “Elbiseni *necasetten* temizle”³⁴⁴ meâlindeki âyette elbiseni temizlemeden maksadın ne olduğu konusunda âlimler farklı açıklamalarda bulunmuşlar, İkrime el-Berberî de söz konusu temizliğin vefasızlık ve ahlâksızlıktan arınmış bir temizlik olduğunu ileri sürmüştür. Onun bu açıklamasına göre, âyette geçen elbisenin temizliği, maddî değil, manevî bir temizliktir. İkrime el-Berberî (ö. 105/723) yaptığı bu açıklamadan sonra tefsirini kuvvetlendirmek amacıyla Gaylân b. Seleme es-Sekafî (ö. 23/644)'nin şu şiirini okumuştur:

وَإِنِّي بِحَمْدِ اللَّهِ لَا تُؤَبِّ فَاجِرٍ لَيْسَتْ وَلَا مِنْ عَدْرَةٍ أَتَقَنَّعُ

³⁴⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 197; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 316; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, I-IV, c. IV, s. 395, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, I. Baskı, Beyrut, 2001.

³⁴¹ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 408; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 197; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 90.

³⁴² el-Kalem, 68/13.

³⁴³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVIII, 234; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, XXII, 87; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, c. I, s. 22, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984; Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-Münîr*, I-IV, c. IV, s. 376, Matbaatü'l-Bulak, Kahire, 1868; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 247.

³⁴⁴ el-Müddessir, 74/4.

“Allah’a hamdolsun şüphesiz ben ne bir günahkârın elbisesini giydim ne de bir hıyanetten ötürü yüzümü örterim.”³⁴⁵

Yine İkrime el-Berberî yüce Allah’ın دَوَانَا أَفْئَانٍ “İki cennet, çeşitli nimetlere sahipti”³⁴⁶ meâlindeki âyetini açıklarken “O ağaçların gölgeleri ve dalları vardır” demiş ve “Siz şairin şu şiirini duymadınız mı?” diyerek aşağıdaki beyitleri sözlerine ilave ederek açıklamasını desteklemiştir.

مَا هَاجَ شَوْقُكَ مِنْ هَدِيلِ حَمَامَةٍ تَدْعُو عَلَى فَنَنِ الْعُصُونِ حَمَامًا
تَدْعُو أَبَا فَرْحِينَ صَادَفَ طَائِرًا دَا مِخْلَبِينَ مِنَ الصُّفُورِ قَطَامًا

“Ete susamış çift pençeli bir doğanın eline düşmüş, iki yavrusu olan bir erkek güvercini. Gölgeci dallar üzerinde şakıyarak çağıran, dişi güvercinin sesi, şevkini galeyana getirmede mi?”³⁴⁷

Sahabe döneminde başlanmış olan Kur’ân âyetlerinin Arap şiiriyle açıklanması metodu, sonraki nesiller tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. et-Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi daha birçok müfessir Kur’ân’ın tefsirine yardımcı olacak şekilde eserlerinde daima şiire yer vermişlerdir. Onlar bunu yaparken âyetin tefsiriyle yani yapılan açıklamanın muhtevasıyla örtüşecek şekilde şiirlerden örnekler sunmuşlardır. Böylece âyetin tefsiri, ispatlama amacı olmaksızın şiirle zenginleştirilmiş ve desteklenmiştir.

3. KUR’ÂN İLİMLERİ YÖNÜNDEN TEFSİR METODU

Ulûmü’l-Kur’ân, çeşitli açılardan Kur’ân’la ilgisi olan ve her biri ayrı bir ilim dalı olarak kabul edilebilecek önemli küllî bahisleri bir arada toplayan bir ilimdir.³⁴⁸ Ulûmü’l-Kur’ân teriminin sınırları oluşturulurken Kur’ân’ın nüzûlü, tertibi, cem’i,

³⁴⁵ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzîl*, V, 174; Vâhidî, *et-Tefsîrü’l-Basît*, IV, 380; eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî, *Fethu’l-Kadîr*, I-VI, c. V, s. 389, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut, 1993; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VIII, 326.

³⁴⁶ er-Rahmân, 55/48.

³⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 25; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 59; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, VII, 502; es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, XXV, 354; Havvâ, Saîd, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, XI, c. X, s. 5668, Dâru’s-Selâm, 6. Baskı, Kahire, 2003.

³⁴⁸ Birışık, Abdülhamit, “*Ulûmü’l-Kur’ân*” DİA, XLII, 132-135, İstanbul, 2012.

istinsahı, tefsiri, kıraati, i'câzı, nâsîh ve mensûhu, üslûp ve belâgatı gibi Kur'ân'ı ilgilendiren konular zikredilmektedir.³⁴⁹

Tefsirlerin içeriklerine göz atıldığında hemen her müfessirin ayetleri tefsir ederken bu ilimlerden faydalandığı veya bu konularda bilgi verdiği müşahede edilmektedir. İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de Kur'ân ilimlerinin hepsine değinmemiş olmakla beraber ayetleri tefsir ederken bu ilimlerin büyük bir kısmına doğrudan veya dolaylı olarak temas etmiştir.

Biz bu başlık altında daha çok, “*Kur'ân ilimleri*” olarak ele alınan ve tefsir ilminde önemli bir yere sahip olan dil bilgisi, muhkem ve müteşâbih, nâsîh ve mensûh, esbâb-ı nüzul, mübhemât, hurûf-u mukattaa gibi konularla alakalı ayetlerin tefsiriyle ilgili olarak İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'ye isnad edilmiş bazı rivayetlere yer verecek ve onun bir başka açıdan daha tefsir ilmine yapmış olduğu katkıyı ortaya koymaya çalışacağız.

3.1. Muhkem ve Müteşâbih Âyetleri Tefsir Etmesi

Muhkem, hangi anlama geldiği ilk bakışta anlaşılabilir, haricî bir tefsire ihtiyacı olmayan ve tek manası olan âyetler, **müteşâbih** ise, manası kolaylıkla anlaşılabilen birçok manaya ihtimali bulunup bunlardan birini tayin edebilmek için haricî bir delile ihtiyacı olan âyetler olarak tanımlanmıştır.³⁵⁰

Kur'ân-ı Kerîm'in bir bölümü kitabın esasını teşkil eden muhkem âyetlerden oluşurken diğer bölümünde müteşâbih âyetlerden oluşmaktadır. Nitekim yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde “*Ey Peygamberim! Sana Kur'ân'ı indiren Allah'tır. Kur'ân'ın bir kısmı, muhkem, anlamı açık âyetlerdir. Muhkem âyetler, Kur'ân'ın esas ve aslını oluşturur. Diğer âyetleri de müteşâbihtir, anlamı açık değildir. Kalplerinde sapma ve eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve arzularına göre yorumlamak için Kur'ân'ın müteşâbih âyetleri ile meşgul olurlar. Hâlbuki Kur'ân'ın te'vilini, yorumunu ancak Allah bilir. Derinlemesine bilgi sahibi olanlar, “Biz Kur'ân'a iman ettik, muhkem ve*

³⁴⁹ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 27.

³⁵⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 68; Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 461, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2015.

müteşâbih âyetlerin hepsi Rabbimiz katından gelmiştir.” derler. Ancak akıllı ve sağduyulu kimseler, âyetleri düşünüp anlayabilirler”³⁵¹ buyurmaktadır.

Zikretmiş olduğumuz bu âyetin ikinci bölümü dilbilimsel açıdan iki türlü yorumlanmış ve müteşâbih âyetlerin tevlinin bilinip bilinemeyeceği konusu tartışmalı bir konu haline gelmiştir.³⁵² Bu âyetteki *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* cümlesini müstakil bir cümle olarak kabul eden selef âlimleri, “Kur’ân’ın te’vilini ancak Allah bilir” demişler ve müteşâbih âyetlerin yorumundan kaçınmışlardır. Ancak daha sonraki âlimler bu âyetteki *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* “Kur’ân’ın te’vilini ancak Allah bilir ve derinlemesine bilgi sahibi olanlar bilir” cümlesinin tek cümle olduğunu kabul etmişler ve müteşâbih âyetleri yorumlamışlardır.³⁵³

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de muhkem ve müteşâbih âyetler hakkında iman edilip amel edilen âyetlerin muhkem, sadece iman edilip amel etme imkânı bulunmayan âyetlerin ise müteşâbih olduğu yönünde görüş bildirmiştir.³⁵⁴ Tefsir kaynaklarında onun muhkem ve müteşâbih âyetlere ilişkin birçok yorumu mevcuttur. Şimdi bunlara ilişkin örnekleri zikredelim.

el-Mü’minûn sûresinde yer alan *حَتَّىٰ إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ* “Hatta müşriklere şiddetli bir azap kapısını, *kuraklık, kıtlık ve savaşta hezimet gibi afet ve musibetleri* açtığımız zaman, hemen onlar, azap içerisinde ümitsizliğe düşerler”³⁵⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede geçen “Nihayet üzerlerine şiddetli bir azap kapısı açtığımız zaman” ifadesinden ne kastedildiği anlaşılamamaktadır. İkrime el-Berberî bu ifade de geçen azap kapısından maksadın cehennem kapılarından bir kapı olduğunu söylemiştir.

İkrime el-Berberî açıklamasında daha ayrıntılı bilgiler vermiş ve şöyle devam etmiştir. “O kapının üzerinde dört yüz bin bekçi vardır. Hepsinin de yüzleri simsiyahtır

³⁵¹ Âl-i İmrân, 3/7.

³⁵² Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 152-154.

³⁵³ Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 40.

³⁵⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, III, 5; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 592; Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 41.

³⁵⁵ el-Mü’minûn, 23/77.

ve azı dişleri dışarı fırlamıştır. Onların kalplerinden rahmet sökülüp alınmıştır. O kapıya ulaşacakları vakit yüce Allah, onların önünde o kapıyı açacaktır.”³⁵⁶

Yine en-Nûr sûresindeki اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “Allah, göklerin ve yerin nuru, *yaratıcısı, yöneticisi ve aydınlatıcısıdır*. O’nun nurunun, *kitap ve peygamberinin* misali, içinde lamba bulunan kandillik gibidir. Lamba bir cam şişe içindedir. Cam şişe sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır. *Lamba*, doğuya ve batıya ait olmayan mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Bu ağacın yağı, ateş dokunsa bile, neredeyse *etrafını* aydınlatır. Nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna, *İslam’a* iletir. Allah insanlar için işte böyle misaller verir. Allah, her şeyi çok iyi bilendir”³⁵⁷ meâlindeki âyet-i kerîmede yer alan ve ne kastedildiği açıkça belli olmayan “Doğuya ve batıya ait olmayan mübarek bir zeytin ağacı” cümlesine âlimler tarafından açıklama getirilmiştir.

Bu konuda müfessirler yüce Allah’ın "Doğuya da batıya da nispeti olmayan" şeklindeki buyruğu hakkında farklı açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalardan biri de İkrime el-Berberî (ö. 105/723)’ye aittir ki o bu mevzuda “Doğuya nispeti olan ağaç, güneşin doğuşu esnasında isabet ettiği, batışı esnasında ise isabet etmediği ağaçtır. Buna sebep ise önünde bulunan engeldir. Batıya nispeti olan ağaç ise bunun aksidir, yani bu ağaç bir çölde ve açık bir arazidedir. Herhangi bir engel güneşin ışığını engellemez. Böyle bir durumda zeytin ağacının yağı daha da güzelleşir. Böyle olunca bu ağaç katıksız doğu ışığını alan bir ağaç olmadığı için ona "doğuya mensup “şarkıyye” denilemediği gibi, batıya da mensup olmayacağından ona “garbiyye” de denilmez. Bilakis böyle bir ağaç hem doğuya hem batıya nispeti olan bir ağaçtır.” şeklinde açıklama yapmıştır.³⁵⁸

³⁵⁶ Bursevî, İsmâil Hakkı, *Rûhu’l-Beyân*, I-X, c. VI, s. 98, Dâru’l-Fikr, Beyrut, (t.y.); Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 143.

³⁵⁷ en-Nûr, 24/35.

³⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, VIII, 46; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 258, 259; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, XIII, 733.

3.2. Hurûf-ı Mukattaa'yı Tefsir Etmesi

Hurûf-u mukattaa, Kur'ân-ı Kerim de yüz on dört sûrenin yirmi dokuzunun başında bulunan ve isimleriyle telaffuz edilen harflerin ortak adıdır.³⁵⁹ Bu harfler müteşâbihatdandır ve anlamlarını ancak yüce Allah'ın bildiği sırlardır.³⁶⁰

Mukattaa harfleri Kur'ân-ı Kerim de genel olarak üzerinde söz söylemekten çekinilen bir husustur. Ancak kaynaklara bakıldığında bazı âlimlerin bu tür kavramlar üzerinde zihin yordukları görülmektedir. Bilhassa Abdullah b. Abbas ve İkrime el-Berberî'nin de aralarında bulunduğu talebeleri bu harfler hakkında yorum yapmışlar ve bu harflere mana vermeye çalışmışlardır.³⁶¹

Hurûf-u mukattaa'nın anlamları hakkında birçok müfessir farklı görüşleri sürmüştür. Bu harflerin yüce Allah'ın isimlerinin bir parçası olduğunu söyleyenler olduğu gibi yine bunların bizzat yüce Allah'ın isimleri veya Kur'ân sûrelerinin isimleri olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁶²

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) de bazı sûrelerin başında bulunan mukattaa harflerinin ne anlama geldiği hakkında fikir beyan etmiştir. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ile aynı yönde görüş bildiren İkrime el-Berberî'ye göre bu harfler Allah Teâlâ'nın, kendileriyle yemin ettiği isimlerindedir. Yüce Allah, bu harflerle yemin ederek sûreyi başlatmaktadır.³⁶³

İkrime el-Berberî bazı sûrelerin başlarında bulunan mukattaa harfleri için ayrıca yorum yapmıştır. Örneğin Tâhâ sûresinin ilk âyeti olan طه harfleri için bunun Habeşçe de "Ey adam" demek olduğunu söylemiş,³⁶⁴ bu kelimenin, Süryanicede de aynı anlamda kullanıldığını bildirmiştir.³⁶⁵

Meryem sûresinin ilk âyeti olan كهيعص harflerinin ne ifade ettiği ile ilgili de farklı yorumlar olmuştur. İkrime el-Berberî bu harfler hakkında şöyle rivayet eder:

³⁵⁹ Duman, Mehmet Zeki ve Altundağ, Mustafa, "Hurûf-u Mukattaa" DİA, XVIII, 401, İstanbul, 1998.

³⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, III, 24; Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 270.

³⁶¹ bk. Suyûtî, *el-İtkân*, III, 24, 25.

³⁶² bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 173, 174.

³⁶³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 207.

³⁶⁴ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 2415; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 166; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, VII, 309; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 271; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 24.

³⁶⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 266; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 166.

“Bu harfler, صادق , أمين , علي , الهادي , الكبير , أنا الكبير yani “ben buluyum, hidaye edenim, yüceyim, güvenilirim ve sadıkım” manalarındadır.”³⁶⁶

Sâd sûresinin ilk âyeti olan ص harfi ile ilgili, Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685)'ın Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'a bu harfin mahiyetini sorduğunu rivayet eden İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Abdullah b. Abbas'ın bu soruya “O Mekke'de bulunan bir denizdi. O denizin üzerinde Rahmân'ın arşı vardı ve o sırada da ne gece vardı ne de gündüz” şeklinde yanıt verdiğini aktarmış ve bu şekilde ص harfinin mahiyeti hakkında bilgi vermeye çalışmıştır.³⁶⁷

Yine Yâsîn sûresinin ilk âyeti olan يس kelimesinin Habeşçe de “Ey İnsan”³⁶⁸ anlamına geldiğini söyleyen İkrime el-Berberî (ö. 105/723), el-Âli İmrân sûresinin ilk âyeti olan ألم kelimesinin yemin anlamında kullanıldığını³⁶⁹, الر , حم ve ن kelimelerinin de Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'tan rivayetle “Rahman isminin mukattaa harfleri”³⁷⁰ olduğunu bildirmektedir.

3.3 Garip Kelimleri Tefsir Etmesi

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm Kureyş lehçesiyle nazil olmuştur. Ancak diğer Arap lehçelerinden gelen veya yabancı dillerden alınarak Arapça diline sokulan kelimeler de ihtiva etmektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm de az kullanılıyor olmasından kaynaklı manası yaygın olarak bilinmeyen ve anlaşılmasında güçlük çekilen bazı kelimeler de bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu tür kelimelerin açıklanması, tefsir ilminde **garîbü'l-Kur'ân** konusunu teşkil etmektedir.³⁷¹ Garîbü'l-Kur'ân bilgisi bir müfessirde bulunması gereken şartlar arasında sayılmaktadır.³⁷²

³⁶⁶ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 478; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 26.

³⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 143; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 175; Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 2.

³⁶⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 488; İbnü'l Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 516; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, IX, 5999; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 563.

³⁶⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 207; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 33, es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 35.

³⁷⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 524; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, XXII, 70; en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yûnus el-Murâdî, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî, I-VI, c. III, s. 275, *Câmiatü Ümmü'l-Kurâ*, 1. Baskı, Mekke, 1989.

³⁷¹ Cerrahoğlu, İsmail, “*Garîbü'l-Kur'ân*” DİA, XIII, 379, İstanbul, 1996; Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 198.

³⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 291.

Kur'ân-ı Kerîm de geçen garîb sözcüklerin anlamlarına yönelik ilk çalışmalar sahabe dönemine tekabül etmekte ve bu maksatla Arap şiirine başvuru yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁷³ Daha önce de bahsetmiş olduğumuz Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685)'in Kur'ân'da geçen bazı garîb kelimelerin anlamlarına dair Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'a sormuş olduğu sorulara, Abdullah b. Abbas'ın Arap şiirinden istişhâd getirerek verdiği yanıtlar, okuduğu beyitler³⁷⁴ bu alandaki çalışmaların ilk örnekleri arasında sayılmaktadır. Bu şekilde Kur'ân'daki garîb sözcükleri açıklamışlar ve âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlamışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinde hangi kelimelerin garîb sayıldığı hususundaki anlayışın zamana ve kişilere göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Örneğin Abdullah b. Abbas'ın bu konuyla ilgili şöyle dediği nakledilir: “Ben *أواه*³⁷⁷, *حنانا*³⁷⁵, *غسلين*³⁷⁶ ve *الرقيم*³⁷⁸ kelimeleri hariç, Kur'ân'ın tamamının manasını bilirim.”³⁷⁹ Abdullah b. Abbas'ın bu sözlerinden sahabe döneminde çok az sayıda kelimenin garîb sayıldığı anlaşılmaktadır.

İslâm'ın ilk yıllarında az sayıda kelime garîb sayılmasına karşın zamanla bu sayı çoğalmış ve bu konuda en önemlisi sayılabilecek Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ı gibi hacimli Kur'ân lügatları hazırlanmıştır.³⁸⁰ Ancak bu mevzudaki asıl önemli husus, garîb sözcüklerin Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olduğu dönemdeki Arap dilinde hangi anlamlar ifade ettiğinin bilinmesidir.³⁸¹

Garip kelimeler konusunda İkrime el-Berberî'nin haber verdiği Abdullah b. Abbas'ın “Bana Kur'ân-ı Kerim'in garib sözcüklerine dair soru sorduğunuzda, şiirleri

³⁷³ Cerrahoğlu, İsmail, “*Garîbü'l-Kur'ân*” DİA, XIII, 379.

³⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 67-105.

³⁷⁵ el-Hâkka, 69/36.

³⁷⁶ Meryem, 19/13.

³⁷⁷ et-Tevbe, 9/114.

³⁷⁸ el-Kehf, 18/9.

³⁷⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 4; İbn Akîle, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Safa Hakkı vd. I-IX, c. IX, s. 94, Câmîatü's-Şârika, 1. Baskı, Şârika, 2006; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 54; Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, c. II, s. 325, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1998; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, V, 362.

³⁸⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 3; İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, IX, 91.

³⁸¹ Cerrahoğlu, İsmail, “*Garîbü'l-Kur'ân*” DİA, XIII, 380.

inceleyerek o kelimenin manasını şiirde bulmaya çalışınız. Çünkü şiir, Arabın divanıdır”³⁸² sözleri garip kelimelerin açıklanmasında şiirden yararlandıklarını ortaya koymaktadır.

İkrime el-Berberî'nin garip kelimeleri tefsir ederken şiirden yaralandığını daha önce söylemiş ve buna ait örnekleri “âyetleri şiirle istişhâdı” başlığı altında ele almıştık. Şimdi İkrime el-Berberî'nin garip kelimelere dair diğer açıklamalarına birkaç örnek sunalım.

el-Hac sûresindeki فَكَّاَيْنُ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَبِنْرِ مُعَطَّلَةٍ وَفَصْنِ مَشِيدٍ “Biz halkı zalim ve kâfir olan nice beldeyi helâk ettik. O belde harap olmuş, halkından kimse kalmamış, binalarının tavanları çökmüş, geriye kullanılmaz kuyular, insansız görkemli saraylar kalmıştır”³⁸³ meâlindeki âyet-i kerimede yer alan مَشِيدٍ kelimesinin “alçı ile sıvanmış” demek olduğunu söyleyen İkrime el-Berberî³⁸⁴ bu kelimenin, buradaki sarayların kireçle sıvanarak beyazlatılmış olduğu anlamında kullanıldığını söylemiştir.³⁸⁵

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) yabancı dillerden Arapçaya geçmiş garîb kelimeleri de izah etmektedir. Örneğin ed-Duhân sûresinde yer alan وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ “Biz müminleri beyaz tenli ve güzel gözlü cennet kızları ile evlendiririz.”³⁸⁶ meâlindeki âyet hakkında İkrime el-Berberî şöyle söylemektedir. “Bu kelime Yemen lügatından gelmektedir. Çünkü Yemenliler زَوَّجْنَا فُلَانًا بِفُلَانَةٍ “Biz falan erkeği falan kadınla evlendirdik.” derler.”³⁸⁷

3.4. Mübhem Lafızları Beyan Etmesi

Mübhem, Kur’ân-ı Kerîm de bazı varlıkların veya toplulukların yahut da bir kelime ya da nitelemenin açık bir şekilde zikredilmeyip ism-i mevsûller, ism-i

³⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, II, 67; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 292; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 24.

³⁸³ el-Hac, 22/45.

³⁸⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, VII, 4907; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 74; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 438; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVIII, 655; es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, XVIII, 380.

³⁸⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 438.

³⁸⁶ ed-Duhân, 44/54.

³⁸⁷ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, X, 3290; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 106.

işaretler, zamirler vd. ile zikredilmesi anlamına gelmektedir.³⁸⁸ Bu tür ifadeler tefsir usûlünde **mübhemâtü'l-Kur'ân** başlığında incelenmektedir. Bu ilim öteden beri âlimlerin üzerinde durduğu konulardan biridir. Bugüne kadar bu ilimle ilgili çok sayıda eser kaleme alınmış³⁸⁹ ve âlimler bu konunun önemine vurgu yapmışlardır.

Bu mevzunun önemini kavrayan âlimlerden biri de İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'dir. O Kur'ân'daki mübhem kelimelerin ne olduğunu anlayabilmek ve âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesini sağlayabilmek için oldukça fazla gayret göstermiştir. Şöyle ki *“Kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidecek ve sığınacak birçok yer ve genişlik, rızık ve imkân bulur.”*³⁹⁰ meâlindeki âyetinde bahsedilenin kim olduğunu öğrenmek niyetiyle İkrime el-Berberî'nin on dört sene araştırma yaptığı bildirilmektedir.³⁹¹ Onun bu gayreti neticesinde tefsir kaynaklarında mübhemât ile ilgili çok sayıda açıklayıcı görüşlerine rastlamamız mümkün olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'in asıl hedefi muhataplarının, âyetlerde verilen mesajı anlayıp onlardan ders çıkarmalarını sağlamak olduğu için bu yüce kitapta okuyucusunu kişi, zaman ve mekân hakkında düşündüren bir dilden ziyade, hedefe yönlendiren bir dil kullanılmıştır. Örneğin Yâsîn sûresinin *وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ* “Müşriklere şehir halkını örnek olarak anlat. Hani oraya elçiler gelmişti”³⁹² mealindeki âyetinde ve müteakip âyetlerde bir şehirden ve oranın halkından bahsedilmiş ancak o şehrin neresi olduğu hakkında bilgi verilmemiştir. İkrime el-Berberî de dâhil bazı müfessirler bu âyette bulunan *قَرْيَةٍ* kelimesindeki mübhemliğin açıklanması hususunda görüş beyan etmişler ve bu şehrin *أنطاكية* Antakya olduğunu söylemişlerdir.³⁹³

³⁸⁸ Tanım için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 95; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 61; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 215.

³⁸⁹ Bu eserler hakkında bilgi için bk. Birışık, Abdülhamit ve Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, “*Mübhemâtü'l-Kur'ân*” DİA, XXXI, 437, İstanbul, 2006.

³⁹⁰ en-Nisâ, 4/100.

³⁹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 93; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 155; İbn Abdilber en-Nemerî, *el-İstiâb*, II, 750; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, III, 62; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 348.

³⁹² Yâsîn, 36/13.

³⁹³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 500; Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-V, c. V, s. 8, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1997; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VII, 49.

Bu şehir halkı ile ilgili birkaç âyet sonra وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ “Şehrin en uzak semtinden bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi “Ey kavimim! Elçilere uyun”³⁹⁴ buyurulmakta ve bu elçilerin kimler olduğu hakkında da herhangi bir bilgi verilmemektedir. Tefsirlerde bu konuyla ilgili iki farklı görüşe yer verilmiştir. İkrime el-Berberî’nin de katıldığı görüşüne göre, Hz. İsa (a.s.), halkının iman etmesi için bu şehire havarilerden iki kişi göndermiş ve daha sonra bir kişi daha göndererek onları bu işlerinde kuvvetlendirmiştir.³⁹⁵

İkrime el-Berberî (ö. 105/723) el-Bakara sûresinin أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ “Yahut münafıkların misali, gökteki buluttan sağanak halinde yağan, beraberinde karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek bulunan yağmura tutulan kimselerin misali gibidir”³⁹⁶ meâlindeki âyetinde geçen ve gök gürültüsü diye tercüme edilen رَعْدٌ kelimesinin asıl anlamının bulutları yürüten görevli bir melek olduğunu açıklamıştır. Ona göre bu melek bir obadaki develeri bir araya toplar gibi, bulutları da bir araya toplamakla görevlendirilmiştir. Gök gürültüsünün de bu meleğin Allah (c.c.)’ı teşbih ederken çıkarmış olduğu ses olduğunu söylemiştir.³⁹⁷

Mübhem kelimelerle ilgili İkrime el-Berberî (ö. 105/723) yine el-Bakara sûresinde yer alan بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ “Allah’ın kullarından dilediğine lütfederek peygamberlik vermesini kiskanarak Allah’ın indirdiği Kur’an’ı inkâr karşılığında kendilerini satmaları ne kötüdür! Bu sebeple onlar gazap üstüne gazaba uğradılar”³⁹⁸ meâlindeki âyette kastedilen kimselerin Yahudiler olduğunu ve tarih boyunca yaptıkları kötü hareketler nedeniyle gazap üstüne gazaba uğradıklarını söylemiştir.³⁹⁹

Ayrıca Yahudilerin uğradıkları azap üstüne azabın sebeplerinin ispat edilmesi gerektiğini bildirerek bu iki azaptan birinin Hz. İsa (a.s.) ve ona indirilen yüce kitap İncil’i yalanlamaları diğerinin de Hz. Muhammed (s.a.s.)’i inkâr etmeleri sebebiyle başlarına geldiğini ve bu sebeplerle başka cezalara da çarptırıldıklarını ifade etmiştir.

³⁹⁴ Yâsîn, 36/20.

³⁹⁵ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XX, 500; Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-Hisân*, V, 8.

³⁹⁶ el-Bakara, 2/19.

³⁹⁷ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 359; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, IV, 622.

³⁹⁸ el-Bakara, 2/90.

³⁹⁹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 345; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 173.

Onların bu durumlarını azabı hak etmeleri üzerine, Allah tarafından bir gazaptan sonra başka bir gazaba uğramaları olarak kabul etmiştir.⁴⁰⁰

İkrime el-Berberî'nin bu görüşünün Yahudilerin Hz. Mûsâ (a.s.) döneminde başlarına gelen olumsuz durumları, daha sonrasında yıllarda sürgün hayatı yaşamaları ve bu esnada birçok savaşta mağlup olmaları gibi birtakım cezaları göz önünde bulundurulduğunda oldukça isabetli bir yorum olduğu görülmektedir.

Yine el-Bakara sûresinin 208. âyetinde اذْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا “Ey İman edenler! Hepiniz barış, birlik ve beraberlik içinde olun, İslam'da sebat edin, Şeytan'ın adımlarını izlemeyin, şüphesiz Şeytan sizin için apaçık bir düşmandır.” buyurulmaktadır. Bu âyette geçen ve İslam kelimesiyle aynı kökten gelen السِّلْمِ kelimesinin izahında âlimlerin farklı yorumları olmuştur. Bu kelimeyi âlimlerin bir kısmı “itaat” olarak izah ederken, bir kısmı da “barış” diye izah etmiştir. İkrime el-Berberî'nin de dâhil olduğu diğer bir grup âlim ise “İslam” şeklinde izah etmiş ve “sadece bir kısmınız değil hepiniz birlikte topluca İslam'a girin” demek olduğunu söylemişlerdir.

İkrime el-Berberî'ye göre bu âyette topluca İslam'a girmeleri istenen insanlardan maksat, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e iman eden müminlerdir. Müminlerin İslam'a girmelerinden maksatsa onların İslam'ın bütün emirlerini yerine getirmelerinin istenmesidir. Yani “Ey müminler! İslam'ın bütününü yerine getirerek yaşayın” denilmektedir.⁴⁰¹ Ayrıca İkrime el-Berberî bu âyetin neden ve kimler hakkında indirildiğini de bildirmiştir. Ancak onun bu açıklamasını “Ayetlerin Tefsirinde Esbâbü'n-Nüzûlden Yararlanması” başlığı altında ele alacağız.

Âl-i İmrân sûresinde yer alan كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ “İmanlarından, şüphesiz Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah, nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez”⁴⁰²

⁴⁰⁰ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, c. III, s. 601, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1999; Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I, 279; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 218; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 218.

⁴⁰¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 255; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 565; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 370; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 243; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I, 268.

⁴⁰² Âl-i İmrân, 3/86.

meâlindeki âyeti-i kerîme de iman ettikten sonra inkâr eden ve bundan dolayı yüce Allah'ın hidayetine erişemeyecek olan kimselerden bahsedilmektedir. Ancak âyette kastedilenlerin kimler olduğu hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Burada kimlerin kastedildiğine dair müfessirler farklı görüşler zikretmişlerdir.

Kastedilen kişiler hakkında İkrime el-Berberî'den nakledilen görüşe göre bu âyet-i kerîme Ebû Âmir er-Rahib, Haris b. Süveyd ve bunlar gibi irtidad eden on iki kişi hakkında nazil olmuştur. Bu kişiler İslam dininden çıkarak Kureyş müşriklerine katılmışlar ve daha sonra pişman olarak ailelerine mektup yazarak tövbe edip tekrar İslam'a dönmelerinin mümkün olup olmadığını Hz. Peygamberden sordurmuşlardır. Bu soruları üzerine bu kişiler hakkında aynı sûrenin seksen 9. âyetinde, *إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا* “Ancak inkâr ettikten sonra küfrüne tövbe edip iman eden ve kendilerini düzelterler hariç, bu kimselere lanet edilmez ve bunlar cezalandırılmaz”⁴⁰³ buyrulmuş ve tekrar İslam'a girebilecekleri bildirilmiştir.⁴⁰⁴

Diğer bir örnekte *كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ* “Kur'an'ı parçalayan bölücülere indirdiğimiz gibi”⁴⁰⁵ meâlindeki âyette yer alan ve parçalayanlar olarak tercüme edilen *مُقْتَسِمِينَ* kelimesidir. Bu kelimedenden neyin kastedildiği hakkında birçok farklı görüş vardır. Bu görüşlerden biri de İkrime el-Berberî'nin görüşüdür.

İkrime el-Berberi bu kelime ile kastedilen kimselerin ehli kitap olduklarını bildirmiştir. Onlara bölüşenler isminin veriliş sebebini ise, onlardan bazılarının “Bu sûre benimdir, bu sûre de senin olsun” diyerek kendilerine indirilen kitapları parçalara bölmeleri, bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etmeleri nedeniyle verildiği şeklinde açıklamıştır.⁴⁰⁶

İkrime el-Berberî (6. 105/723) mübhem kelimelere yaptığı bu gibi yorumlarıyla gerek kendi döneminde anlaşılması zor olan âyetlere gerekse daha sonraki

⁴⁰³ Âl-i İmrân, 3/89.

⁴⁰⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 255; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, I, 468; Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, I-XII, c. III, s. 298, Heyeti'l-Mısriyyeti'l-Âmme, Kahire, 1990; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, III, 206; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, II, 257.

⁴⁰⁵ el-Hicr, 15/90.

⁴⁰⁶ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, III, 63; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, III, 374; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, XII, 660; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, X, 58; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, V, 352.

Müslümanların anlamakta zorluk çekecekleri âyetlere açıklama getirmiş ve Kur'ân'ın anlaşılmasına büyük hizmet sunmuştur.

3.5. Nâsih-Mensûh Meselesindeki Tutumu

Sözlükte izale etmek, kaldırmak, bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek, değiştirmek⁴⁰⁷ anlamlarına gelen **nesh** kelimesi, usul terimi olarak sonradan gelen şeri bir hükmün daha önceki bir şeri hükmü sonlandırarak ortadan kaldırması⁴⁰⁸ şeklinde tarif edilmektedir.

Nesh konusu önemine binaen, İslâm'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar üzerinde çok tartışılan bir konu olmuştur.⁴⁰⁹ Bu konuya dikkat çekmek isteyen İslâm âlimleri Kur'ân'ın nâsihi ile mensûhunu bilmeyen kimselerin âyetler üzerinde tefsir yapmasının caiz olmayacağını ifade etmişlerdir. Bu mevzu Kur'ân'ın tefsirini yapabilmek ve ondan amelî hükümler çıkarabilmek için lazım gelen önemli esaslardan biridir.⁴¹⁰ Hz. Ali (ö. 40/661) vaazu nasihat eden birine “Sen nâsih ve mensûhu biliyor musun?” diye sormuş, karşı taraftan hayır cevabını alınca da ona “Sen kendini de helâk ettin, başkalarını da helâk ettin” diyerek ikazda bulunmuştur.⁴¹¹ Bu durum bu ilmin ehemmiyetini ortaya koyan deliller arasında gösterilebilir.

Tefsir kaynakları incelendiğinde İkrime el-Berberî'nin de Kur'ân'ı tefsir ederken bazı âyetlerin nesh edildiğinden bahsettiği ve nesh edilenin yerine geçen âyeti zikrettiğine dair azımsanmayacak kadar örneğe rastlamak mümkündür. Bu örneklerden birkaçını burada zikrederim.

İkrime el-Berberî el-Mâide sûresinde yar alan,

⁴⁰⁷ ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiru'l-Kâmûs*, thk. Komisyon, I-XL, c. VII, s. 355, Dâru'l Hidâye, (y.y.), (t.y).

⁴⁰⁸ el-Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyit eş-Şerîf, *Kitâbü't-Tarîfât*, s. 240, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1983.

⁴⁰⁹ Çetin, Abdurrahman, “Nesih” DİA, XXXII, 579, İstanbul, 2006.

⁴¹⁰ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s.142.

⁴¹¹ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Muterakü'l-Akrân fî İcâzi'l-Kur'ân*, I-III, c. I, s. 99, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1988; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Malabârî, s. 152, İslam Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dekanlığı, 2. Baskı, Medine, 2003; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 29; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 66; el-Buğâ, Mustafa Dîb, Mistu, Muhyiddin Dîb, *el-Vâdih*, I,143.

سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْأَلُونَ لِلسُّخْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرَضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَصُرُوا شَيْئًا
وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“*Yahudiler*, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyen kimselerdir. Ey Peygamberim! Eğer *Yahudiler* sana *bir konuda hüküm vermen için* gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan yüz çevir, *hüküm verme*. Eğer onlardan yüz çevirirsen onlar, sana asla hiçbir şekilde zarar veremezler. Eğer hükmedecek olursan, aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah, adil olanları sever”⁴¹² meâlindeki âyeti tefsir ederken “zimmi olan gayri müslimler muhakeme olunmak üzere Müslüman hâkime başvurduklarında Müslüman hâkim onlar arasında hüküm vermeye mecburdur. Meselelerine bakıp bakmamakta serbest değildir” demiş ve âyetin *أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ* kısmının mensûh olduğunu söylemiştir. Âyetin bu bölümünün,

وَأَنْ أَحْكُمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ
أَنَّ مَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ

“*Ey Peygamberim!* İnsanların arasında, Allah’ın indirdiği ile hükmet diye *Kur’ân’ı sana indirdik*. İnsanların arzularına uyma ve Allah’ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından, *Kur’ân’ın bazı hükümlerinden seni şaşkırtmalarından sakın*. Eğer insanlar, *Kur’ân’ın hükümlerinden yüz çevirirlerse*, bil ki, şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. Şüphesiz insanların birçoğu keşinlikle itaati terk eden kimselerdir”⁴¹³ meâlindeki âyet ile nesh edildiğini söyleyen İkrime el-Berberî, bu âyetin daha sonra nâzil olduğunu ve kırk ikinci âyetin hükmünü kaldırdığını söylemiştir.⁴¹⁴

Bu konuyla ilgili en-Nehhâs (ö. 338/950), “*en-Nâsîh ve'l-Mensûh*” adlı eserinde şöyle demektedir. “Yüce Allah’ın, “Eğer sana gelirlerse aralarında hükmet, ya da onlardan yüz çevir” buyruğu nesh olmuştur. Çünkü bu buyruk, Hz. Peygamber (s.a.s.)’ın Medine’ye ilk geldiği sıralarda nazil olmuştur. O sırada Yahudiler Medine’de sayıca çoktular. Onların İslam’a ısındırılmaları için daha uygun ve daha yerinde olan davranış, kendi hâkimlerine geri gönderilmeleri şeklindeydi. İslam güç kazanınca, yüce

⁴¹² el-Mâide, 5/42.

⁴¹³ el-Mâide, 5/49.

⁴¹⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, III, 1724; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 330; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 185.

Allah, “O halde aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet” âyetini indirdi” demiş ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) ve es-Süddî (ö. 127/745)’nin de bu görüşte olduğunu bildirmiştir.⁴¹⁵

3.6. Ayetlerin Tefsirinde Esbâbü’n-Nüzûlden Yararlanması

Kur’ân-ı Kerîm daha önceki ilahî kitaplardan farklı olarak tek seferde toplu şekilde değil, yirmi üç senede peyderpey indirilmiştir.⁴¹⁶ “Ey Peygamberim! Biz, insanlara dura dura, yavaş yavaş okuman için Kur’ân’ı *sûrelere ve âyetlere* ayırdık ve onu peyderpey âyet âyet indirdik”⁴¹⁷ meâlindeki âyette Kur’ân’ın parça parça indirilmesinin arka planında Hz. Peygamber (s.a.s.)’in ve muhataplarının Kur’ân’ı anlayıp, yaşamlarına aksettirmeleri hedefinin olduğu belirtilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in inen ilk âyetiyle son âyeti arasında geçen yirmi üç sene zarfında, âyetlerin büyük bir kısmının herhangi bir sebebe bağlı olmadan indirildiği, bazı âyetlerin ise birtakım olaylar ve kişiler hakkında indirildiği görülmektedir. Doğduğu yere nispetle Ca’berî diye meşhur olmuş kiraat âlimi, muhaddis ve fakih, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Halil el-Ca’berî (ö. 732/1332) bu konu hakkında şöyle söylemiştir. “Kur’ân’ın nüzûlü iki kısımdır. Birinci kısım âyetlerin nüzûlü, bir sebebe bağlı değilken, ikinci kısım âyetler bir olayın vukuu üzerine veya bazı meseleler hakkında sorulan sorular üzerine nazil olmuşlardır.”⁴¹⁸

Âyetlerin inmesine neden olan ve doğru anlaşılmasında katkısı olan bu olay ve kişiler için tefsir usûlü literatüründe “Esbâbü’n-nüzûl” kavramı ortaya çıkmıştır. Bu konuda araştırmalar yapan âlimler **beş yüz** kadar âyetin iniş sebebinin bulunduğunu tespit etmişlerdir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bu âyetlerin dışında kalan ve önemli bir kısmı geçmiş peygamberlerin kıssalarıyla ahirete dair haberlerden oluşan çok sayıdaki

⁴¹⁵ en-Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. Yûnus el-Murâdî, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselâm, s. 398, Mektebetü’l-Fellâh, 1. Baskı, Kuveyt, 1988.

⁴¹⁶ bk. Tâhâ 20/4, Furkân 25/32.

⁴¹⁷ el-İsrâ, 17/106.

⁴¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 107; el-Kattân, Mennâ Halil, *el-Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, s. 78, Mektebetü’l-Maârif, 3. Baskı, Riyad, 2000.

âyetin sebab-i nüzûllerini herhangi bir dış etkende değil doğrudan bu âyetlerin kendi muhteva ve anlamlarında aramak gerektiğini belirtmektedir.⁴¹⁹

Âyetlerin sebab-i nüzûlleri her zaman müfessirlerin, âyetleri tefsir ederken yararlandıkları ve üzerinde önemle durdukları konulardan biri olmuştur. Kur'ân ilimleri veya Kur'ân tefsiri hakkında araştırma yapan âlimler âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmeye gayret etmişlerdir.⁴²⁰ Bunun neticesinde ikinci yüzyıldan itibaren bu ilimle ilgili eserler oluşturulmaya başlanmıştır.⁴²¹ İbn Teymiyye (ö. 728/1328) bu konuyla ilgili “Âyetin nüzûl sebabini bilmek, o âyeti anlamaya yardımcı olacaktır. Çünkü sebebi bilmek, müsebbibi bilmeye götürür. Yani sebepsiz, müsebbip bulunmaz.” şeklinde açıklama yapmıştır.⁴²²

Bu konunun önemini kavrayan İslam âlimleri âyetlerin nüzûl sebeplerini tespit ederken birtakım kriterler belirlemişlerdir. Bir âyetin sebab-i nüzûlünü bildiren rivayet sahabeyle dayanıyorsa o haberi aynen kabul etmişler, üzerine içtihadla gitmemişlerdir. Ancak söz konusu rivayette sahâbe düşmüşse o zaman tâbiîn tabakasından tefsirde şöhret bulmuş Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve İkrime el-Berberî (ö. 105/723) gibi kimselerin rivâyeti ile bu görüş doğrulanmışsa bu haberi kabul etmişlerdir.⁴²³ Bu itibarla tefsirlere baktığımızda sahabenin haricinde tabiîn'in de nüzûl sebeplerine dair haberlerinden birçok örneğe rastlamak mümkündür. Nitekim İkrime el-Berberî de birçok âyeti tefsir ederken nüzûl sebeplerinden yararlanmıştı. Tefsir kitaplarında onun bu şekilde tefsirine dair çok sayıda örnekler vardır. Mesela , *“Ey Peygamber'im! Cennette etrafa baktığın zaman orada nimetler ve büyük bir mülk ve hükümranlık görürsün”*⁴²⁴ meâlindeki âyetin nüzûl sebabını İkrime el-Berberî şu şekilde aktarmıştır. “Bir gün Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in huzuruna varmış. Rasûlüllah'ın hurma çubuğundan yapılmış bir hasırın üzerinde uyukladığını ve mübarek yanaklarında hasırın iz

⁴¹⁹ Demirci, Muhsin, “*Esbâb-ı Nüzûl*” DİA, XI, 360, İstanbul, 1995.

⁴²⁰ el-Kattân, *el-Mebâhis*, s. 75.

⁴²¹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 107; Demirci, Muhsin, “*Esbâb-ı Nüzûl*” DİA, XI, 362.

⁴²² Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbabî'n-Nüzûl*, s. 3, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.); el-Kattân, *el-Mebâhis*, s. 80; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 45; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 108.

⁴²³ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 114.

⁴²⁴ el-İnsân, 76/20.

bıraktığını görünce dayanamayıp ağlamış. Hz. Peygamber (s.a.s.) uyanarak, “Neden ağlıyorsun” deyince Hz. Ömer “Ey Allah’ın Rasûlü! Ben Kisrâ’yı, Hüzmü’ü, Habeşi hükümdarını ve onların saltanatlarını düşündüm. Sen ise Allah Teâlâ’nın peygamberi olduğun halde bu şekilde hurma çubuklarından yapılmış bir hasır üzerinde yatıyorsun” demiş. Rasûlüllah (s.a.s.) de bunun üzerine şöyle buyurmuş: “Dünya onların, âhret de bizim olsun istemez misin ey Ömer.” İşte bu olay üzerine bu âyet nazil olmuştur.⁴²⁵

İkrime el-Berberî (ö. 105/723), “Mübhem Lafızları Beyan Etmesi” başlığı altında ele aldığımız “يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ” “Ey İman edenler! Hepiniz barış, birlik ve beraberlik içinde olun, İslam’da sebat edin, Şeytan’ın adımlarını izlemeyin, şüphesiz Şeytan sizin için apaçık bir düşmandır” meâlindeki el-Bakara sûresinin 208. âyetini izah ettikten sonra bu âyetin neden ve kimler için indirildiğini de bildirmiştir. Onun görüşüne göre bu âyet Yahudilerden olup daha sonra İslam’a giren Sa’lebe, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) ve Esed b. Ubeyd gibi bir topluluk hakkında nazil olmuştur. Bu kişiler şöyle demişlerdir: "Ey Allah’ın Rasûlü! Cumartesi günü bizim saygı gösterdiğimiz bir gündü. Bizi serbest bırak da o güne uymaya devam edelim. Tevrat da yüce Allah’ın bir kitabıdır. Bizi bırak da geceleri onun hükmüne uyalım." İşte İkrime el-Berberî’nin görüşüne göre onların söyledikleri cümleler üzerine bu âyet nazil olmuştur.⁴²⁶

İkrime el-Berberî’nin sebep-i nüzûllerini açıkladığı âyetlerden biri de en-Nisâ sûresinde yer alan لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا يُصِيرَ أَلَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا يُصِيرَ⁴²⁷ “Ey müminler! Allah’ın mükâfatı ne sizin kuruntularınıza ne de kitap ehli olan Yahudi ve Hristiyanların kuruntularına göredir. Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır ve bu kimse Allah’tan başka kendisi için azaptan kurtaracak hiçbir dost ve yardımcı da bulamaz” meâlindeki âyet-i kerîmedir. İkrime el-Berberî bu âyetin sebep-i nüzulünü Abdullah b. Abbas’tan yaptığı şu rivayetle açıklamaktadır: “Yahudiler ve Hristiyanlar, “Cennete bizden olanların dışındakiler girmeyecektir” dediler.

⁴²⁵ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VIII, 377; el-Mazharî, Muhammed Senâullah, *et-Tefsîru’l-Mazharî*, thk. Gulam Nebî et-Tûnusî, I-X, c. X, s. 159, Mektebetü’r-Rüşdiyye, Pakistan, 1992; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 351.

⁴²⁶ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 255; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 565; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, I, 579; eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, I, 243; Mâverdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, I-VI, c. I, s. 268, Dâru’l-Küttübî’l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.); Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîr*, II, 337.

⁴²⁷ en-Nisâ, 4/123.

Kureyşliler ise “Biz öldükten sonra tekrar diriltilmeyeceğiz” dediler. Onların bu sözleri üzerine yüce Allah, bu âyet-i kerîmeyi indirdi.”⁴²⁸

Bir diğer örnekte İkrime el-Berberî,

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ - وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ

“İnsanlardan bazı kimseler, “Allah’a iman ettik” derler fakat Allah uğrunda bir eza ve sıkıntıya maruz bırakıldıkları zaman insanların baskı ve zulmünü Allah’ın azabı gibi tutarlar. Andolsun bu kimseler, eğer Rabbinden bir yardım gelir, *müminler savaşta ganimet elde ederse* kesinlikle müminlere “şüphesiz biz sizinle beraberdik, *biz de müminleriz*” derler. Allah, bütün insanların kalplerinde olanları, *iman ve nifaklarını* en iyi bilen değil midir? *Evet, kesinlikle en iyi bilendir.* Allah iman edenleri kesinlikle bilir, münafıkları da kesinlikle bilir”⁴²⁹ meâlindeki âyetlerde Allah’ın varlığına ve birliğine iman eden ve biz müminiz diyen ancak Allah uğrunda bir sıkıntıya maruz bırakıldıkları vakit insanların zulümlerini Allah’ın azabı ile bir tutan kimselerin kimler olduğu açık değildir, yalnızca inançları ve söylemleri zikredilmiştir. Bu itibarla âlimler âyet hakkında farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Açıklama yapanlardan biri de İkrime el-Berberî’dir.

İkrime el-Berberî (ö. 105/723)’nin bu âyet hakkında yaptığı açıklama şöyledir: “Bu kimseler İslam’a girmiş ancak Medine’ye hicret etmemiş bir topluluktu. Müşrikler onları kendileriyle birlikte Bedir savaşına katılma konusunda zorlamışlar ve onlardan bazıları da bu savaşta öldürülmüşlerdi. Bunun üzerine “*Ey Peygamberim! Ölüm melekleri hicret etmeyip müşriklerin arasında kaldıkları ve dinlerini yaşayamadıkları için kendilerine zulmeden kimselerin canlarını alırken onlara, “Siz ne durumda idiniz?” Niçin hicret etmediniz?”* dediler. Onlar, “ Biz yeryüzünde aciz ve zayıf kimselerdik.” dediler. Melekler, “Allah’ın arzı, *yeryüzü* geniş değil miydi, *başka bir yere* hicret etseydiniz ya!” dediler. Bunların girecekleri yer, cehennemdir. Cehennem ne kötü gidecek yerdir”⁴³⁰ meâlindeki âyet-i kerîme nazil oldu. Medine’deki Müslümanlar bu âyeti yazarak Mekke’deki Müslümanlara yolladılar. Bu durum üzerine Medine’ye

⁴²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, V, 396; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-Tenvîr*, V, 209.

⁴²⁹ el-Ânkebût, 29/ 10-11.

⁴³⁰ en-Nisâ, 4/97.

hicret etmek üzere yola koyulan Müslümanlar, müşrikler tarafından yakalanarak eziyete maruz bırakılırlar. Bu eziyet ve baskılara dayanamayan bazı Müslümanlar irtidat ederler. İşte bu âyet-i kerîme de bu kimseler hakkında nazil olmuştur.”⁴³¹

Yine İkrime el-Berberî (ö. 105/723) Âl-i İmrân sûresinin يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ “Ey iman edenler! Eğer kendilerine kitap verilen Yahudi ve Hristiyanların herhangi bir grubuna *dinî konularda* itaat ederseniz, onlar, sizi imanınızdan sonra döndürüp kâfir yaparlar”⁴³² meâlindeki âyet-i kerîmesinin Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Evs ile Hazrecliler arasındaki fitneyi sonlandırmasından sonra bu fitneyi yeniden körüklemek için uğraşan bir Yahudi hakkında indirildiğini söylemiştir.

İkrime el-Berberî’nin bu âyetin sebab-i nüzulüyle ilgili yaptığı açıklama şu şekilde devam etmektedir: “Bu âyet-i kerîme, daha önce vaki olan Evs ile Hazrecliler arasındaki fitneyi yeniden körüklemek isteyen bir Yahudi hakkında inmiştir. Bu Yahudi Evs ve Hazreclilerin aralarına oturmuş onlara iki kabileden birine mensup bir kişiye ait olan ve aralarındaki savaşa dair söylemiş olduğu bir şiiri okudu. Bu şiiri işiten diğer kabile şöyle söyledi. “Bizim şairimiz de filan filan gün bu konuda şöyle dedi.” derken iki kabile mensupları bu konuşmalardan etkilenmiş gibi oldular ve birbirlerine “Haydi gelin, önceden olduğu gibi savaşı bir daha alevlendirelim” dediler. Bunun üzerine onların bir bölümü, “Ey Evsliler! Geliniz” dediler, diğerleri de “Ey Hazrecliler! Geliniz” diye seslendiler. Böylelikle bir araya toplanarak silahlarını aldılar ve savaşmak üzere dizildiler.

İşte bu durum üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu. Ardından Hz. Peygamber (s.a.s.) geldi ve iki grup arasında durarak, yüksek sesle bu âyet-i kerîmeyi okudu. Evslilerle Hazrecliler Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sesini işitince ona kulak verip âyeti dinlediler. Okumasını bitirince silahlarını bıraktılar ve pişman olmuş bir şekilde

⁴³¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII, 330; el-Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, III, 552; es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, VII, 272; Karagöz, İsmail, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, s. 154.

⁴³² Âl-i İmrân, 3/100.

birbirlerinin boyunlarına sarılıp ağlaşmaya başladılar.” Bu açıklama Abdullah b. Abbas'tan da aynı şekilde rivayet edilmiştir.⁴³³

Yine Meryem sûresinin وَمَا نَنْتَزِلْ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا “Ey Peygamber! Biz yeryüzüne ancak Rabbinin emriyle ineriz. Önümüzdeki-lerin, geleceğin, ahiretin bilgisi ve yönetimi, arkamızdakilerin, geçmişin bilgisi ve yerle gökler arasındaki varlıkların bilgisi ve yönetimi Allah’a aittir. Senin Rabbin unutkan değildir”⁴³⁴ meâlindeki âyetinin nüzul sebebi hakkında İkrime el-Berberî, “Hz. Peygamber (s.a.s.), sahabeden birtakım kimseler Ashâb-ı KeHF ile Zülkarneyn (a.s.)’in kıssaları ve Hz. Nuh'a dair bazı sorular sorduklarında onlara ne cevap vereceğini bilemedi ve Cibril (a.s.)’in kendisine sorularla dair bir cevap getireceğini ümit etti. Ancak Cibril (a.s.)’in, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e gelmesi de gecikti” şeklinde açıklama getirmiş ve bu gecikmenin kırk gün olduğunu bildirmiştir.⁴³⁵ Yaşanan bu olay üzerine gecikmeli de olsa Cebrail (a.s.) Hz. Peygamber’e gelmiş ve bu âyet-i kerîme nazil olmuştur.

⁴³³ Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî eş-Şâfiî, *Esbâbü'n- Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan, I, 116, Dâru'l-İslâh, 2. Baskı, ed-Dammam, 1992; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 155.

⁴³⁴ Meryem, 19/64.

⁴³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 128; İbnü'l Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 140; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VI, 223.

SONUÇ

Gerçekleştirdiğimiz bu çalışma kapsamında tabiîn dönemi Mekke tefsir medresesi müfessirlerinden İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin hayatı, ilmî kişiliği ve tefsir anlayışını ortaya koymaya çalıştık. Bu niyetle hazırlamaya başladığımız çalışmamızın kapsamını fazlasıyla aşacağından dolayı çalışmamızda araştırmamızı sürdürürken karşılaştığımız bütün rivayetlere değil, İkrime el-Berberî'nin tefsir ilmindeki yerini kavramamızı sağlayacak rivayetlere yer vermeye gayret gösterdik.

Çalışmamızı gerçekleştirirken fark ettiğimiz üzere, tefsir ilminin tanınmış simalarından olan İkrime el-Berberî, gerek “*Tercümânü'l-Kur'ân*” olarak anılan ve müfessirlerin piri olarak kabul edilen Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)'in en gözde öğrencilerinden biri olması hasebiyle gerek de Kur'ân âyetleri üzerine ortaya koyduğu birçok görüşüyle öne çıkmış ve kendisinden sonra tefsir konusunda söz sahibi olan müfessirlerin birçoğuna da kaynaklık etmiştir.

İkrime el-Berberî'nin hayatını ve ilmî kişiliğini tanıtmak, kendisine isnad edilen ve başta tefsir kitapları olmak üzere daha birçok farklı kaynaktan yararlanarak elde ettiğimiz rivayetlerden yola çıkarak, onun tefsir ilmindeki kıymetini ve konumunu ortaya koyma amacını taşıdığımız çalışmamızda, birtakım neticelere ulaşmış bulunmaktayız.

Öncelikle fıkıhçı ve hadisçi kimliklerinin yanı sıra tabiîn neslini ve bu neslin Kur'ân anlayışını temsil etmesi, Abdullah b. Abbas'ın kölesi aynı zamanda öğrencisi olması ve vahyin inmeye başladığı Mekke şehrinde yetişmesi dolayısıyla büyük öneme sahip olan Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh (ö. 105/723) aslen Mağribli bir Berberî'dir.

Çocukluk ve gençlik dönemleriyle ilgili kaynaklarda pek bilgiye rastlamamış olmakla birlikte gençliğinin, küçük yaşlarında köle olarak geldiği Abdullah b. Abbas'ın yanında geçtiği ve onun yanında yoğun bir şekilde ilimle meşgul olmaya başlayarak bu uğurda birçok meşakkate katlandığını gözlemlemekteyiz.

İlme olan iştiağı ve araştırmacı kişiliği sayesinde tefsir ilmi başta olmak üzere siyer, hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde de önemli bir konuma ulaşan İkrime el-Berberî

ömrünün kırk yılını ilme vakfetmiştir. İlk öğrenimine efendisi Abdullah b. Abbas'la başlayan İkrime el-Berberî'nin Hz. Âişe (ö. 58/678), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Ebû Hüreyre (ö. 58/678) (r.a.) vb. gibi sahabenin önde gelen isimlerinden de hadis ve tefsir rivayetlerinde bulunduğunu görmekteyiz.

Üç yüz civarında kişinin kendisinden bilgi aktardığı rivayet edilen İkrime el-Berberî, tabiîn neslinin önde gelen âlimlerinin de içinde bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. İkrime el-Berberî'nin rivayetleri farklı farklı coğrafyalara dağılan bu talebeleri aracılığıyla geniş bölgelere yayılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır.

et-Taberî (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi birçok müfessir ve İbn Sa'd (ö. 230/844), Vâhidî (ö. 468/1076), Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi Kur'ân ilimleri alanında söz sahibi olan birçok âlimin yanı sıra, Kütüb-ü sitte imamları vd. gibi birçok muhaddisin de eserlerinde onun görüşlerine yer verdiğini görmekteyiz ki bu durum da ulemânın İkrime el-Berberî (ö. 105/723)'nin görüşlerine değer verdiklerini ve görüşlerinin yer aldığı rivayetlere itibar ettiklerini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte İkrime el-Berberî aleyhinde de bazı yorumlar yapılmış bir müfessirdir. Herhangi bir dayanağı olmaksızın yapılan Haricilik suçlamaları ve yalancılıkla itham edilmiş olması insanlar nezdinde ona olan güveni azaltmamış ve ondan fetva alabilmek için adeta yarışmışlardır.

Yapılan bu ithamların, yaşadığı dönemin Müslümanlar arasındaki ayrılıkların ve çatışmaların arttığı, bunun neticesinde de birtakım gruplaşmaların olduğu bir dönemde olduğunu düşündüğümüzde aleyhindeki bu yorumları izah etmemiz daha mümkün hale gelmektedir. Ayrıca Abdullah b. Abbas'ın onu fetva vermeye teşvik etmesi ve ona duyduğu güven İkrime el-Berberî için yapılan eleştirileri geçersiz kılmaktadır. Kaldı ki İkrime el-Berberî'ye yapılan eleştiriler, hakkında söylenmiş övgü dolu sözlerin yanında yok denecek kadar azdır.

Çalışmamızı gerçekleştirirken dikkatimizi çeken bir nokta da klasik tefsir kaynaklarının Mekke tefsir medresesi müfessirlerinin görüşlerine çok önem vererek onlardan nakledilen görüşlere tefsirlerinde fazlaca yer vermiş olmalarıdır ki bu müfessirlerden biri de İkrime el-Berberî'dir. Hatta bazı kaynaklarda onun aynı konuda birbirine muhalif görüşlerin de zikredildiğine şahit olduk. Bu durumun bizi zaman zaman

görüşler arasında tercih problemi ile karşı karşıya getirdiğini belirtmek isteriz. Ancak yine de İkrime el-Berberî'ye atfedilen görüşlerin Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri için vazgeçilmez kaynaklık rolü olduğu göz ardı edilemez bir gerçektir.

Kaynaklarda "Mushaf'ın iki kapağı arasındaki bütün âyetleri tefsir ettim" sözüne istinaden İkrime el-Berberî'ye ait bir tefsir kitabının olduğu bilgisine rastlasak da elimize ulaşan böyle bir tefsir kitabı bulunmamaktadır. Ancak onun çok sayıda rivayetlerine tefsir kaynaklarında dağınık bir şekilde rastlamak mümkündür. Bu rivayetlerin de çoğunlukla garip kelimelerin izahı, müphemlerin beyan edilmesi, âyetlerin nüzûl sebepleri ve fikhî meselelerin çözümlenmesi gibi konularla alakalı olduğunu görmekteyiz.

İkrime el-Berberî'ye ait bu rivayetleri incelediğimizde ulaştığımız netice, onun âyetleri öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ile tefsir etmiş olması eğer buna imkân bulamazsa Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetiyle ve daha sonra sahabeden naklettiği rivayetlerle tefsir etme metodunu benimsemiş olmasıdır. Eğer bir âyet bu unsurların varlığına rağmen hala açıklanamıyorsa o vakit âyeti bilgi seviyesi ve kabiliyeti doğrultusunda sebep-i nüzûller, cahiliye dönemi Arap şiiri vd. gibi kullandığı bazı karineler aracılığıyla tefsir etmiştir.

Sahabeden yaptığı rivayetlerde daha çok hocası Abdullah b. Abbas'tan rivayette bulunmuştur. Bununla birlikte Hz. Ömer (r.a.) gibi sahabenin önde gelen isimlerden de tefsir rivayetleri yaptığını gözlemledik. Kimi zaman aynı âyette Abdullah b. Abbas ile farklı yorumlarda bulunmuştur ki bu durum da onun âyetleri tefsir ederken ne derece fikir özgürlüğüne sahip olduğunu ve bu sayede farklı tefsir örnekleri sunma imkânı bulduğunu göstermektedir.

Çalışmamız esnasında müfessirliği yanında fakih olduğunu da ifade ettiğimiz İkrime el-Berberî, çağdaşı olan müfessirlerin pek de başvurmadığı dirayet yöntemini yeri geldikçe kullanarak âyetlerindeki fikhî ve itikadî meselelere açıklık getirmeye çalışmış ve insanların sorularına ve fikhî meselelerine Kur'ân âyetleriyle cevaplar vermiştir.

Mekke tefsir medresesini diğer medreselerden ayıran özelliklerin arasında sayabileceğimiz, sahabe döneminden itibaren kullanılan ve Abdullah b. Abbas'ın da çokça başvurduğu bir yöntem olan âyetlerin şiirle istişhâdı yöntemini İkrime el-Berberî de

tefsir ettiği bazı âyetlerde kullanmış, özellikle garip kelimelerin anlaşılması noktasında cahiliye Arap şiirine başvurmuştur.

Kimi zaman kendisine isnad edilen rivayetlerin farklılık göstermesi nedeniyle birtakım görüşleriyle ilgili net sonuçlar elde edememiş olsak da İkrime el-Berberî'nin tefsirde rivayet ve dirayet yollarını birleştirerek ve bu yolları takip ederek yapmış olduğu yorumlarla Tefsir ve Kur'ân ilimlerine çok ciddi katkılarda bulunduğu muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk es-San‘ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1998.

Adıgüzel, Adnan, *İslâmiyet’in İlk Dönemlerinde Eğitim ve Öğretim*, Diyanet İlmî Dergi, XXXVII (2), 43-57, Ankara, 2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, I-III, Dâru’l-Hânî, 2. Baskı, Riyad, 2001.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-III, Gonca Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991.

el-Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseyinî, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur‘ânî’l-Azîm ve’s-Seb‘i’l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye, I-XVI, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995.

Altıkulaç, Tayyar, “*İkrime el-Berberî*” DİA, XXII, 40-42, İstanbul, 2000.

Altuntaş, Halil, *el-Vücûh Ve’n-Nezâir*, Diyanet İlmî Dergi, XXVI, (1), 13-29, Ankara, 1990.

Ata, Mehmet Mahfuz, *Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, XII (62), 1666-1676, 2019.

Avcı, Casim, “*Kûfe*” DİA, XXVI, 339-342, Ankara, 2002.

Baktır, Mustafa, “*Suffe*” DİA, XXXVII, 469-470, İstanbul, 2009.

el-Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ, *Meâlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur‘ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, I-V, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1999.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, *Fütûhu’l-Büldân*, Dâr ve Mektebetü’l-Hilal, Beyrut, 1988.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Semerkand Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2018.

Birişik, Abdülhamit, “*Tefsir*” DİA, XL, 281-290, İstanbul, 2011.

- , “*Ulûmü’l-Kur’ân*” DİA, XLII, 132-135, İstanbul, 2012.
- Birişik, Abdülhamit ve Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, “*Mübhemâtü’l-Kur’ân*” DİA, XXXI, 437-439, İstanbul, 2006.
- Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “*Mekke*” DİA, XXVIII, 555-563, Ankara, 2003.
- el-Buğâ, Mustafa Dîb, Mistu, Muhyiddin Dîb, *el-Vâdih fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2. Baskı, Dımeşk 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Ca’fi, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasir Zaid, I-IX, Dâru Tûgu’n-Necat, 1. Baskı, Riyad, 2002.
- , *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, Mektebet’ü Dâru’t-Türâs, 1. Baskı, Kahire, 1977.
- , *et-Târîhu’l-Kebîr*, I-VIII, Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbâd, (t.y.)
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2006.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Rûhu’l-Beyân*, I-X, Dâru’l-Fikr, Beyrut, (t.y.)
- Cerrahoğlu, İsmail, “*Abdullah b. Mes’ûd*” DİA, I, 114-117, İstanbul, 1988.
- , “*Garîbü’l-Kur’ân*” DİA, XIII, 379-380, İstanbul, 1996.
- , *Kur’ân Tefsirinde Şiirden Faydalanma*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, IX (90-94), 70-72, Ankara, 1970.
- , *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- , *Tâbülerin tefsir İlmine Hizmetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, XI (3), 152-156, Ankara, 1972.
- , *Tefsîr Sâhasında İsrâiliyâta Kısa Bir Bakış*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, II (3-4), 3-6, Ankara, 1963.
- , *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 2019.

- , *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, 34. Baskı, Ankara, 2019.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- el-Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyit eş-Şerîf, *Kitâbü't-Tarîfât*, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1983.
- Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
- Çakan, İsmail Lütfî ve Eroğlu, Muhammed, “*Abdullah b. Abbas b. Abdülmutta-lib*” DİA, I, 76-79, İstanbul, 1988.
- Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Bilimsel Araştırma Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2020.
- Çetin, Abdurrahman, “*Nesih*” DİA, XXXII, 579-581, İstanbul, 2006.
- Çetin, Mustafa, *Abdullah İbn Abbâs ve Tefsiri*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1), 227-238, İzmir, 1983.
- Çetin, Nihad Mazlum, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV, el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2000.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)
- Demircan, Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Demirci, Muhsin, “*Esbâb-ı Nüzûl*” DİA, XI, 360-362, İstanbul, 1995.
- , *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 48. Baskı, İstanbul, 2017.
- , *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2006.

Duman, Mehmet Zeki, *Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 289-309, Kayseri, 1985.

-----, *Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 4, 209-238, Kayseri, 1987.

Duman, Mehmet Zeki ve Altundağ, Mustafa, “*Hurûf-u Mukattaa*” DİA, XVIII, 401-408, İstanbul, 1998.

Durmuş, İsmail, “İstişâd” DİA, XXIII, 396-397, İstanbul, 2001.

Ebû Arûbe, Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd el-Harrânî, *el-Müntekâ Tabakâti Ebî 'Arûbe*, thk. İbrahim Salih, Dâru'l-Beşair, 1. Baskı, Suriye, 1994.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemîl, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.

Ebû İshâk Eş-Şirâzî, İbrâhîm b. Alî b. Yusuf eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas, Dâru'r-Râid el-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1970.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X. Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1974.

Efendioğlu, Mehmet, “*Sahabe*” DİA, XXXV, 491-500, İstanbul, 2008.

Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, 1.Baskı, Ankara, 1976.

Ersöz, Muhammed, *Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II (3), 87-102, Şırnak, 2011.

Erul, Bünyamin, *İlk Dönem Kur'ân Okumaları Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine*, VII, Kur'ân Sempozyumu: Kur'ân ve Müslümanlar, 16-17 Mayıs 2004 Kayseri, 23-40, Fecr Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2005.

-----, “*Übey b. Kâ'b*” DİA, XLII, 272-274, İstanbul, 2012.

-----, *Sahâbe'nin Sünnet Anlayışı*, Ankara, 2005.

-----, *Yaşayan Kur'ân Hz. Peygamber*, IX Kur'ân Sempozyumu Kur'ân'da Ahlâkî Değerler, 14-16 Nisan 2006 Konya, 133-154, Fecr Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. İshâk b. Sâlim b. İsmail b. Abdullah, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Naîm Zerzûr, I-II, Mektebetü'l-Asriyye, 1. Baskı, (y.y.), 2005.

Fesevî, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân b. Cüvvân, *el-Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-III, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1981.

Fındık, Mehmet Ali, *Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1990.

el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbâs, I-VII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1993.

Havvâ, Saîd, *el-Esâs fî't-Tefsir*, XI, Dâru's-Selâm, 6. Baskı, Kahire, 2003.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995.

Hermas, Abdurrazzak b. İsmail, *Medine Tefsir Okulu*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Diyanet İlmî Dergi, XXXV (3), 13-26, Ankara, 1999.

İbn Abdilber en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb*, thk. Ali Muhammed Becâvî, I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1997.

İbn Akîle, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-Ihsân fî Ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Safa Hakkı vd. I-IX, Câmiatü's-Şârîka, 1. Baskı, Şârîka, 2006.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh, *Târîhu Dî-meşk*, thk. Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.

İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşafî Muhammed, I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2001.

İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1952.

-----, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1994.

-----, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1960.

-----, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, Dâru'r-Reşîd, 1. Baskı, Suriye, 1986.

-----, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâiratü'l-Mearifi'n-Nizâmiyye Matbaası, 1. Baskı, Hindistan, 1908.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2001.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Ve-feyâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâu'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Dâru Sâdir, Beyrut, 1900.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, I-IX, Dâiretü'l-Mearifi'l-Osmâniyye, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1973.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebi, I-II, Şirketü'l-Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhu, 2. Baskı, Mısır, 1955.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-Muvakkı'în an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrahim, I-IV, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1991.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dımeşkî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, I-VIII, Dâru't-Tayyibe, 2. Baskı, 1999.

-----, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1986.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Mısır Milli Kütüphane Heyeti, 2. Baskı, Kahire, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murid, Muhammed Kâmil Karabilelî/Karabolulu, Abdullatif Hirzullah, I-IV, Dâru'r-Risâletü'l-Alemiyye, 1. Baskı, 2009.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Dâru Sâdır, 1. Baskı, Beyrut, 1968.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselâm, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1980.

-----, *Tefsir Üzerine*, çev. Harun Ünal, Pınar Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Malabârî, İslam Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dekanlığı, 2. Baskı, Medine, 2003.

-----, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1. Baskı, Beyrut, 2001.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğabe fî Marifeti's-Sahabe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1994.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbârî Men Zeheb*, thk. Mahmut el-Arnâvût, I-XI, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut, 1986.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, 2. Baskı, Beyrut, 1997.

Kahhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn, I-XIII*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, (t.y.)

Kandemir, Mehmet Yaşar, "Saîd b. Müseyyeb" DİA, XXXV, 563-564, İstanbul, 2008.

Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995.

el-Karadâvî, Yusuf, *Keyfe Nete'âmel ma'a'l-Kur'ân'i-l-Azîm*, Dârü's-Şuruk, Kahire, 2000.

Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2015.

-----, *İslâm'ın Ana Kaynakları Kur'ân ve Sünnet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2017.

-----, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021.

-----, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli*, I-VIII, Kar Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2020.

el-Kattân, Mennâ Halil, *el-Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Maârif, 3. Baskı, Riyad, 2000.

Kesler, Muhammed Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2005.

-----, *Medine Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2005.

Kılıçer, Mahmut Esat, "Ehl-i Re'y" DİA, X, 520-524, İstanbul, 1994.

Kurban, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri, Mekke Ekolü Örneği*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013.

-----, *Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları Ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, IV (16), 259-273, 2011.

Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsîrdeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim Atfiş, I-XX, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, 3. Baskı, Kahire, 1964.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, I-VI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)

el-Mazharî, Muhammed Senâullah, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, thk. Gulam Nebî et-Tûnusî, I-X, Mektebetü'r-Rüşdiyye, Pakistan, 1992.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, I-XII, Câmiatü'ş-Şârîka, 1. Baskı, Şârîka, 2008.

Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, Şeriketü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, Mısır, 1946.

Mizzî, Cemaleddin Ebû'l-Haccac Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşar A. Marûf, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1980.

Müslim, Ebû'l- Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîh-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1991.

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. Yûnus el-Murâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselâm, Mektebetü'l-Fellâh, 1. Baskı, Kuveyt, 1988.

-----, *I'râbü'l-Kur'ân*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2000.

-----, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî, I-VI, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1. Baskı, Mekke, 1989.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lüga*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)

Önkal, Ahmet, *Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi, XIX (3), 49-56, Ankara, 1983.

Paçacı, Mehmet, "Kur'ân" DİA, XXVI, 398-401, Ankara, 2002.

er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1999.

Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, I-XII, Heyeti'l-Mısriyyeti'l-Âmme, Kahire, 1990.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1997.

Soysaldı, Hacı Mehmet, *Kur'ân Sünnet İlişkisi*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7, 11-18, Elâzığ, 2002.

es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, I-X, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2002.

Sezgin, Fuâd, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, I-IX, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1991.

Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-Münîr*, I-IV, Matbaatü'l-Bulak, Kahire, 1868.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, (t.y.)

-----, *el-İtkân fî Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, I-IV, Mısır Milli Kütüphane Heyeti, Mısır, 1974.

-----, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbabî'n-Nüzûl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.)

-----, *Muterakü'l-Akrân fî İcâzi'l-Kur'ân*, I-III, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1988.

-----, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1983.

Sürmeli, Mehmet, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, Safa Yayın Dağıtım, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan, I-VII, Dâru İbn Affân, 1. Baskı, 1997.

Şerefeddin, Mehmet, *İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, III (13), 1-17, İstanbul, 1929.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Müessesetü'l-Halebî, (y.y.), (t.y.)

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr*, I-VI, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut, 1993.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 2000.

-----, *Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-XI, Dâru't-Türâs, 2. Baskı, Beyrut, 1967.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, I-VI, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.

Turgay, Nurettin, *Tabiûnun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri*, Bilimname, VIII (18), 93-113, 2010.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1984.

Ulu, Arif, "Tâbiîn" *DİA*, XXXIX, 328-330, İstanbul, 2010.

-----, *Tâbiûn'un Sünnet Anlayışı*, İslâmi İlimler Dergisi, 2, 55-80, 2007.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî eş-Şâfî, *Esbâbü'n- Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan, Dâru'l-İslâh, 2. Baskı, ed-Dammam, 1992.

-----, *et-Tefsîrû'l-Basît*, I-XXV, Câmiati'i-İmâm Muhammed b. Suûdü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Medine, 2008.

Varol, Bahaüddin, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, 10, 479-504, Konya, 2000.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiru'l-Kâmûs*, thk. Komisyon, I-XL, Dâru'l Hidâye, (y.y.), (t.y)

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 1963.

-----, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, Beyrut, 1985.

-----, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, I-XV, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 2003.

-----, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1998.

Zehebî, Muhammed es-Seyyit Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-III, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrahim, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1957.

Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Zirikli, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris, *el-A'lâm*, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut, 2002.

ez-Zühaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve's-Şerîati ve'l-Menhec*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Dimeşk, 1997.

ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuhû, 3. Baskı, Kahire, (t.y.)

DİZİN

- A'meş, 55, 56
- Abdullah b. Abbas, 1, 7, 8, 9, 16, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 80, 81, 87, 88, 89, 97, 99, 102, 103, 104, 105, 109
- Abdullah b. Amr, 55
- Abdullah b. Hâris, 48
- Abdullah b. Mes'ûd, 19, 24, 25, 26, 52, 72, 108
- Abdullah b. Selâm, 99
- Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî, 40
- Ahmed b. Hanbel, 47, 48, 51, 53, 54, 107
- Âişe, 46, 55, 103
- Akabe biati, 28
- Ali b. Abdullah b. Abbas, 38, 48, 49
- Alî b. Ebî Tâlib, 25, 55
- Alkame b. Kays, 26
- Âmir eş-Şa'bî, 26
- Ammâr b. Yâsir, 24, 25
- Amr b. Dînâr, 46, 47, 55
- Âsım b. Behdele, 55
- Atâ b. Ebû Rabâh, 34, 39, 45
- Basra, 28, 37, 41, 46, 59
- Burhânüddîn ebû İshâk İbrâhîm b. Halil el-Ca'berî, 97
- Câbir b. Abdullah, 55
- Câbir b. Zeyd, 45, 47, 56
- Cibril, 102
- Dâru'l-Erkam, 27
- Dirâyet tefsiri, 33, 71
- Ebû Hâtim er-Râzî, 44, 54
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, 10
- Ebû Hüreyre, 46, 49, 55, 103
- Ebû İshak es-Sebî, 47
- Ebû Mûsâ el-Eş'arî, 25
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, 9
- Ebû Saîd el-Hudrî, 55
- Ebû Ümâme, 50, 51
- Ebü'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman, 41
- Ebü'l-Hasen el-İclî, 54
- Ehl-i beyt, 78
- Erkam b. Ebü'l-Erkam, 27
- Esbâbü'n-Nüzûl, 101
- Esed b. Ubeyd, 103
- Esved b. Yezîd, 26
- Evs, 105, 106

- Eyyûb es-Sahtiyânî, 40, 46, 47, 54, 55,
56
- Garîbü'l-Kur'ân, 88, 89, 108
- Gaylân b. Seleme es-Sekafî, 82
- Habîb b. Ebî Sâbit, 56
- Hâricîlik, 51, 52, 55
- Hasan el-Basrî, 26, 45, 47, 59
- Haşimî, 37
- Hazrecliler, 101
- Horasan, 41
- Hurûf-u mukattaa, 110
- İbn ebî Hâtîm er-Râzî, 10, 21, 33, 54,
55, 60, 64, 65, 66, 70, 71, 77, 79,
80, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 104
- İbn Hacer, 10, 27, 31, 37, 40, 41, 42,
43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54,
56, 57, 58, 59, 112
- İbn Kesîr, 10, 19, 32, 40, 41, 43, 44,
46, 56, 58, 65, 70, 77, 78, 79, 80,
82, 83, 87, 88, 90, 93, 99, 104, 113,
114, 117, 121
- İbn Sa'd, 7, 9, 11, 24, 37, 39, 40, 41,
42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 56,
57, 60, 74, 108
- İbn Sîrîn, 47
- İbn Teymiyye, 21, 33, 67, 97, 98
- İbnü'l-Cevzî, 10, 82, 95, 113
- İbrâhim en-Nehâî, 55
- İkrime el-Berberî, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11,
14, 23, 26, 32, 33, 34, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 63, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 83, 82, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107
- İmam Malik, 54
- İsfahan, 41
- İsrâiliyat, 20, 29
- Kâ'b el-Ahbâr, 29
- Katâde b. Diâme, 26, 43, 45, 47, 55,
56, 76
- Kûfe, 1, 7, 22, 24, 25, 26, 41, 107
- Kurban, 115
- Kureş, 27, 31, 76, 88, 94, 100
- Kurtubî, 10, 32, 66, 67, 69, 70, 71, 74,
76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 86, 87,
88, 90, 91, 94, 96, 100, 101, 102,
104, 115
- Mağrib, 37, 41, 46, 53, 103
- Medenî, 9, 36, 42
- Medine, 1, 8, 21, 23, 24, 25, 26, 28,
37, 41, 42, 69, 72, 99, 101, 105,
115, 117, 119, 122
- Mekke, 1, 7, 8, 9, 14, 22, 23, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 41,

- 43, 45, 46, 47, 53, 55, 59, 60, 63,
72, 73, 78, 81, 88, 100, 103, 104,
105, 108, 114, 115, 116
- Mesrûk b. Ecda', 26
- Meymûne, 31
- Mısır, 15, 28, 41, 47, 48, 53, 63, 72,
113, 115, 117
- Mizzî, 9, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 59
- Muhammed b. Fudayl, 56
- Muhammed b. Sîrîn, 55
- Muhkem, 2, 84, 85
- Mus'ab b. Umeyr, 28
- Mübhem, 2, 16, 63, 64, 84, 90, 91, 92,
94, 99, 108
- Mübhemâtü'l-Kur'ân, 91
- Mücâhid b. Cebr, 19, 34, 39, 69, 72,
76, 97, 98, 111
- Mürre el-Hemadânî, 26
- Müteşâbih, 2, 84, 85, 87
- Nâfi' b. Ezrak, 81, 88, 89
- Nesâî, 54
- Nesh, 78, 95, 96
- Nîşâbur, 41
- Osman, 25, 31, 32, 37, 42, 50, 118
- Ömer, 7, 8, 19, 24, 25, 31, 32, 38, 41,
42, 46, 48, 51, 55, 58, 59, 69, 71,
73, 75, 75, 93, 97, 98, 99, 105, 107,
111, 112, 113, 114, 116
- Re'y medresesi, 26
- Sa'lebe, 99
- Sa'lebî, 10, 52, 66, 67, 68, 79, 80, 83,
83, 88, 89, 90, 94, 101, 102, 116
- Saîd b. Cübeyr, 33, 39, 44, 50, 56, 98
- Saîd b. Müseyyeb, 48, 49, 114
- Seci, 39
- Semerkant, 41
- Sufriyye, 51, 53
- Suyûtî, 10, 15, 32, 33, 34, 40, 41, 43,
45, 48, 56, 58, 59, 60, 63, 70, 75,
77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98,
99, 104, 117
- Süddî, 97
- Süfyân b. Uyeyne, 56
- Süfyân es-Sevrî, 43, 56
- Şa'bî, 47, 55, 56
- Şihâb ez-zührî, 55, 97
- et-Taberî, 9, 10, 16, 17, 19, 33, 37, 38,
40, 44, 59, 52, 53, 54, 63, 64, 66,
68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 90, 91,
92, 93, 94, 96, 99, 104, 117
- Tâif, 31
- Tâvûs b. Keysân, 34, 39
- Tercümânü'l-Kur'ân, 7

Tevrat, 65, 99

Ukbe b. Âmir, 55

Ulûmü'l-Kur'ân, 83

Übey b. Kâ'b, 23, 24

Ümeyye b. Salt, 82

Vâhidî, 68, 82, 94, 102, 104

Vehb b. Münebbih, 20

Veled-i zinâ, 82

Yahya b. Maîn, 54

Yahya b. Said, 54

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, 56

Yemen, 41, 90

Yezîd b. Ebû Ziyâd, 48

Zehebî, 7, 10, 21, 22, 24, 26, 29, 31,

32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42,

43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,

52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 71,

78, 98

Zerkeşî, 10, 15, 32, 63, 67, 81, 84, 87,

88, 90, 91, 95, 104

Zürkânî, 34, 60, 63, 84, 98